

ΑΤΥΠΑ ΜΟΡΦΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Προβλήματα ανάλυσης, παρερμηνείες και
ανοικτά ερωτήματα για το ρόλο τους στη σημερινή κρίση

Η μελέτη αυτή αποτελεί προέκταση πρόσφατων ερευνών μας πάνω στην παραοικονομία και τις «αντικανονικές μορφές απασχόλησης»¹ στην Ιταλία.² Στόχος της είναι να επισημάνει ορισμένα προβλήματα και ανεπάρκειες των θεωρητικών συζητήσεων που αναπτύχθηκαν την τελευταία δεκαετία γύρω από το ρόλο και τη φύση της παραοικονομίας, των άτυπων δομών, φαινομένων και πρακτικών μέσα στην κρίση, δίχως ωστόσο να φιλοδοξεί να δώσει τελικές απαντήσεις και ερμηνείες σ' αυτά τα ζητήματα.

Οι απόπειρες ποσοτικού προσδιορισμού, άκαρπες ή ανακριβείς στο σύνολό τους, καθώς και το πλήθος των ταξινομήσεων και ονοματολογιών που είθισται να υποκαθιστούν αβασάνιστα την αναγκαία θεωρητική και εμπειρική ανάλυση, δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Ξεκινώντας από μια σύντομη ανασκόπηση της σχετικής διεθνούς φιλολογίας,³ θα επιχειρήσουμε μια επανато-

* Οικονομολόγος, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Paris I - Panthéon - Sorbonne.

1. Με τον όρο «αντικανονικές μορφές απασχόλησης» (formes irrégulières d'emploi) εννοούνται οι περιπτώσεις συγκρότησης, εφαρμογής ή ρήξης της εργασιακής σχέσης κατά παράβαση του προτύπου που ορίζεται από τις ισχύουσες νομοθετικές και συμβασιακές ρυθμίσεις. Ακραία περίπτωση τέτοιας μορφής απασχολήσεων είναι η εργασιακή σχέση χωρίς σύμβαση ή/και κατά παράβαση της εργατικής νομοθεσίας. Για λεπτομέρειες, πρβλ. Freyssinet J., «La déstabilisation des formes d'emploi» στο *Critiques de l'économie politique (CEP)*, νέα σειρά, τχ. 23-24, Απρίλιος - Σεπτέμβριος 1983, σ. 111-124.

2. Βλέπε Georgakopoulou V. (1986), «Le débat italien sur les "dualismes" des structures productives et de l'emploi, 1950-1985: des discours "dualistes" aux enjeux des issues "flexibles" actuelles», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Paris I, 2 τόμοι, 765 σ. Επειδή, ελλείψει χώρου, παραλείπονται εδώ πολλές διευκρινιστικές σημειώσεις και βιβλιογραφικές αναφορές για την ιταλική περίπτωση, παραπέμπουμε τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη στον Β' τόμο της παραπάνω εργασίας, ιδίως σ. 452-533.

3. Για μια συνοπτική παρουσίαση των υποθέσεων και κάποιων επιμέρους αναλύσεων αυτής της συζήτησης βλέπε Archambault E. - Greffe X. (επιμ.), *Les économies non officielles*. La

ποθέτηση του προβλήματος συνδέοντάς το με τα ζητούμενα και τις αντιφάσεις της κρίσης και της ρύθμισης⁴ των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών.

Η όλη συζήτηση αλλά και το αντικείμενό της είναι, πιστεύουμε, ιδιαίτερης σημασίας για χώρες όπως η Ελλάδα, για χώρες δηλαδή που εμφανίζουν σημαντικές ιδιομορφίες και αποκλίσεις από τα κανονιστικά μοντέλα του μεταπολεμικού καπιταλισμού τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό πεδίο.

Τα όσα αναπτύσσονται εδώ εντάσσονται κατά κύριο λόγο σε μια προσπάθεια απομυθοποίησης κάποιων προβληματικών που εξαίρουν αδιακρίτως τη συμβολή των οικονομικοκοινωνικών «ευκαμψιών» στη (ζητούμενη) έξοδο από την κρίση. Επισημαίνουμε, εξάλλου, την ανάγκη επανεξέτασης ή και απόρριψης ορισμένων «κοινώς αποδεκτών» ιδεών, θεωρητικών σχημάτων και αναλυτικών κατηγοριών μπροστά στις νέες φαινομενολογίες της σημερινής κρίσης. Η αναβίωση/εξάπλωση της λεγόμενης «παραοικονομίας», η έξαρση άτυπων μορφωμάτων και λογικών, αποτελούν σήμερα θεωρητική και πρακτική πρόκληση για κάθε τομέα των κοινωνικών επιστημών.

Ας δούμε λοιπόν τι απαντήσεις μπόρεσε μέχρι τώρα να δώσει η διεθνής βιβλιογραφία σ' αυτή την πρόκληση.

1. Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ Ή ΑΚΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ;

Έπρεπε να γίνει κοινή συνείδηση ότι η κρίση των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών δεν αποτελεί ούτε παροδικό ούτε επιδερμικό φαινόμενο για να ξαναφέρουν οι διάφορες τάσεις των κοινωνικών επιστημών στην επιφάνεια την «κρυφή γοητεία» αλλά και κάποιες εξίσου απωθητικές πλευρές του

découverte, Παρίσι 1984. Gaudin J. - Shiray M., «L'économie cachée en France: état du débat et bilan des travaux» στο *Revue économique*, τχ. 4, Ιούλιος 1984, σ. 691-731. Επίσης Adair Ph., *L'économie informelle - figures et discours*, Anthropos, Παρίσι 1985. Για την ιταλική και αγγλική βιβλιογραφία βλ. Georgakopoulou (1986) *ό.π.* και Cappiello M.A., «Proposta di bibliografia sull' economia sommersa nell' industria - Italia 1970-82» στα υλικά του Συνεδρίου «The Informal Economy, Social Conflicts and the Future of Industrial Societies», Frascati (Ιταλία), 25-28 Νοεμβρίου 1982.

4. Ακολουθούμε εδώ τη βασική ορολογία των γαλλικών αναλύσεων της «Ρύθμισης» (Régulation) όπως εκφράζονται, μεταξύ άλλων, στα:

— Aglietta M. (1976), «Régulation et crises du capitalisme — l'expérience des états-unis», Calmann-Lévy, Παρίσι, β' έκδοση 1982.

— Boyer R. - Mistral J., «Accumulation - inflation - crises» P.U.F., Παρίσι 1978.

— Lipietz A., «Crise et inflation: pourquoi?», Maspéro, Παρίσι 1979.

Η έννοια της ρύθμισης επιτρέπει, σύμφωνα μ' αυτές τις αναλύσεις, να συλλάβουμε την ex

υπόγειου, του άτυπου, του «εναλλακτικού». Δηλαδή τη λεγόμενη παραοικονομία, τις επιχειρήσεις-φαντάσματα, την παράνομη απασχόληση, τις κομπίνες και το *saune qui peut* του ατομικιστικού «βολέματος» μέσα στην κρίση, τις αδιαφανείς «ευκαμνίες» της παραγωγής και της απασχόλησης, τις αισιόδοξες τέλος εκδοχές (αλλά και κάποιες βλαβερές συνέπειες...) της «απελευθέρωσης» της οικονομίας από τον «ασφυκτικό εναγκαλισμό» των πάσης φύσεως θεσμικών πλαισίων, κανόνων και ελέγχων.

Όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε στα επόμενα, αυτά τα φαινόμενα ενέπνευσαν κατά κύριο λόγο τις νεοφιλελεύθερες συνταγές οικονομικής ανάρρωσης και ευκαμνίας: εξιδανίκευση του «αυθόρμητου», επιστροφή στην τα πάντα ρυθμίζουσα ιδιωτική πρωτοβουλία, διαφάνεια και παντοδυναμία της αγοράς με αποψίλωση κάθε περιοριστικής ρύθμισης και *κατά προτίμηση* του κεκτημένου των εργαζομένων.

Παραδόξως, τα ίδια φαινόμενα αναζωογονούν και κάποια σεβάσματα ιδεολογικά λείψανα του Γαλλικού Μάη και του Ιταλικού «Θερμού Φθινόπωρου» του 1969. Αυτά αναβιούν, εξωραϊζονται και προβάλλονται, σε μια πληθώρα παραλλαγών και σεναρίων, από τους υποστηρικτές της εναλλακτικής (ή μεταβιομηχανικής, ή κοινοβιακής, ή αυτοδιαχειριζόμενης...) οικονομίας. Θεωρητικοί και ερευνητές, διεθνείς οργανισμοί και κόμματα επιδίδονται εδώ και πάνω από μια δεκαετία σ' ένα πραγματικό αγώνα δρόμου: οι μεν για να εντοπίσουν και να εξάρουν τις θαυματουργές ιδιότητες, οι δε για να καταγγείλουν τις δυνάμει καταστροφικές συνέπειες της επέκτασης της παραοικονομίας και των άτυπων μορφωμάτων και πρακτικών στη σημερινή κρίση. Δεν λείπουν, βέβαια, κι εκείνοι που αντιμετωπίζουν αυτές τις θεματικές με σκεπτικισμό ή που απαξιούν ν' ασχοληθούν με κάτι που θεωρούν «δευτερεύον».

Πέρα, ωστόσο, από την πολυμορφία και την έκταση της γενικότερης θεωρητικής διαμάχης, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι τόσο η εμπειρική τεκμηρίωση όσο και οι αναγκαίες εννοιολογικές διακρίσεις και διαφοροποιήσεις υπολείπονται κατά πολύ της ανάλωσης μελάνης και της ανταλλαγής διαξιφισμών σ' αυτή τη συζήτηση!

post σχετική συνοχή του συστήματος (σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και για κάθε κοινωνικό σχηματισμό), με δεδομένα τα όρια και τις εγγενείς του αντιφάσεις. Ως αναλυτική κατηγορία, η ρύθμιση προσπαθεί να εκφράσει πώς αναπαράγεται μια κοινωνική σχέση, στη συγκεκριμένη της ιστορική μορφή, μέσα από τη συνείδηση και τους ανταγωνισμούς των ενχόμενων κοινωνικών ομάδων. Κατά τον Aglietta (1976, β' έκδοση, ό.π., σελ. X-XI), «... η αντιπαλότητα των κοινωνικών υποκειμένων στο καπιταλιστικό σύστημα δεν μπορεί να οδηγήσει σε άλλη απεικόνιση της κοινωνικής ενότητας/συνοχής, από εκείνη που τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα εφευρίσκουν μέσα από τους αγώνες τους... (έτσι) η κοινωνική συνοχή είναι διαρκώς εθραυστή και περιορισμένη... και η κρίση συνεχώς παρούσα μέσα στη ρύθμιση...». Για μια διεξοδικότερη παρουσίαση βλέπε και Georgakopoulou, ό.π., τ. Α', σελ. 19-30.

Ο πίνακας που παρατίθεται εδώ προσπαθεί να δώσει μια πρώτη εικόνα της εννοιολογικής χαλαρότητας και της σύγχυσης που χαρακτηρίζουν τη σχετική φιλολογία. Μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι τόσο τα όρια όσο και η θεωρητική-εννοιολογική υπόσταση των στοιχείων που συμβατικά εγκλωβίζονται στο χώρο της υπόγειας/ανεπίσημης/παράλληλης ή και εναλλακτικής οικονομίας διαφοροποιούνται (και πιθανώς διαστρεβλώνονται) ανάλογα με τα εκάστοτε υιοθετούμενα κριτήρια. Ακόμα περισσότερο που τα κριτήρια αυτά ακολουθούνται συνήθως σιωπηρά ή/και με ιδιαίτερη χαλαρότητα. Εξ ου και το παράδοξο, οι προκύπτουσες ταξινομήσεις να καταφέρνουν με την ίδια απλοϊκή ευκολία να στηρίξουν αρνητικές και θετικές εικασίες όσο και γενικότερες αντιφατικές ερμηνείες του ρόλου των άτυπων μορφωμάτων και πρακτικών στην κρίση και στην ανοικοδόμηση των σύγχρονων κοινωνιών.

Συνεπώς, σε πείσμα κάποιων αξιολογών προσπαθειών, οι θεωρητικές, εννοιολογικές και οι ερμηνευτικές ελλείψεις ή ασάφειες παραμένουν. Φθάνουμε έτσι να συνωστίζουμε στο ίδιο εννοιολογικό και αναλυτικό συνονθύλευμα τα εξής ανόμοια, σύνθετα και εν πολλοίς ελάχιστα διερευνημένα στοιχεία:

α) Τα διάφορα είδη εμπορευματικών και μη εμπορευματικών δραστηριοτήτων· την πολυμορφία της μισθωτής και της μη μισθωτής απασχόλησης· τις αντίστοιχες κοινωνικές φιγούρες, λογικές και πρακτικές· το «μαστόρεμα» (bricolage), τις μικροεξυπηρετήσεις στα πλαίσια μιας κοινότητας, την παράνομη απασχόληση.

β) Τα μορφώματα και τις πρακτικές που, σαν αποκλίνουσες από τα κανονιστικά πρότυπα και τα κυρίαρχα στοιχεία των μεταπολεμικών καπιταλιστικών οικονομιών (π.χ. μεγάλη επιχείρηση, μαζική παραγωγή εμπορευμάτων για μαζική κατανάλωση, γενίκευση και συμβασιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας, κωδικοποίηση των σχέσεων εργοδοσίας – κράτους – εργαζομένων κλπ.), εντάσσονται στο χώρο του άτυπου και αντιμετωπίζονται συχνότατα σαν συμπτώματα υπανάπτυξης, εξωγενούς στρέβλωσης, βουλησιαρχικού ανορθολογισμού ή σαν νεόκοπες λύσεις οικονομικής ευεξίας.⁵

γ) Τις μορφές και τους τρόπους εκμίσθωσης και εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης που διακρίνονται από την πρότυπη «σχέση εκμίσθωσης της εργασίας» (rapport salarial), όπως η τελευταία διαμορφώθηκε και κυρώθηκε από τη νομοθεσία, τις μεταπολεμικές συλλογικές διαπραγματεύσεις και το εργατικό κεκτημένο στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.⁶

5. Για μια κριτική βλ. μεταξύ άλλων Lipietz A., «Mirages et miracles - Problèmes de l'industrialisation dans le tiers monde», La découverte, Παρίσι 1985. Ominami C., *Le tiers monde dans la crise*, La découverte, Παρίσι 1986. Μια ενδιαφέρουσα, από ελληνικής πλευράς, παρουσίαση στο Μιχαηλίδης Γ., «Ο αντίλογος στις θεωρίες της υπανάπτυξης: οι θεωρίες για τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής», *Θέσεις*, τχ. 16, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1986, σ. 47-68.

6. Η «σχέση εκμίσθωσης της εργασίας» (rapport salarial) περιλαμβάνει το σύνολο των

δ) Τη φοροδιαφυγή, την απόκρυψη απολαβών σε είδος, την αυτοκατά-νάληψη, την παραγωγή-διανομή παράνομων αγαθών και υπηρεσιών, τις μη κερδοσκοπικές δραστηριότητες κλπ.

Αυτή η απαρίθμηση θα μπορούσε να συνεχιστεί και με άλλα στοιχεία που, όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, διαδραματίζουν διαφορετικό ρόλο κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης και της κρίσης του κάθε κοινωνικού σχηματισμού. Η ένταξη, επομένως, τόσο ανόμοιων και αντιφατικών στοιχείων σε προκρούστειους όρους του είδους «παραοικονομία», «θύλακες υπανάπτυξης», «περιφέρεια» (και ό,τι άλλο έχει μέχρι στιγμής επινοήσει η σχετική φιλολογία) επιδεινώνει τη σύγχυση, πολλαπλασιάζει τα θεωρητικά και τα σημασιολογικά αδιέξοδα, παρακωλύει τέλος κάθε μεθοδική ερευνητική απόπειρα προς αυτή την κατεύθυνση.

Δεν πρόκειται για ζήτημα ακαδημαϊκού και μόνο ενδιαφέροντος. Οι σχετικές με τα άτυπα μορφώματα και την παραοικονομία τοποθετήσεις απαιτούν, σήμερα περισσότερο από άλλοτε, μια μεθοδική επανεξέταση και απομυθοποίηση. Μέσα απ' αυτές προάγονται συγκεκριμένα (και ίσως περισσότερο

συνθηκών χρήσης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, δηλαδή τα στοιχεία τα σχετικά με την οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, το περιεχόμενο και την ιεράρχηση των επαγγελματικών ειδικοτήτων, τον τρόπο σχηματισμού και δαπάνης του εισοδήματος των μισθωτών. Η κυρίαρχη «σχέση εκμίσθωσης της εργασίας» του μεταπολεμικού καπιταλισμού ονομάστηκε από τις αναλύσεις της Ρύθμισης «Μονοπωλιακή — Φορντιστική» (rapport salarial monopoliste-fordiste) και τα βασικά της χαρακτηριστικά είναι:

- Η γενίκευση και περαιτέρω εμβάθυνση της εφαρμογής της «Επιστημονικής Οργάνωσης της Εργασίας» (Ε.Ο.Ε.) στα πλαίσια της μαζικής παραγωγής τυποποιημένων προϊόντων.
- Η θεσμοποιημένη σύνδεση μισθού-προόδου της παραγωγικότητας και βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου ως προς τον σχηματισμό του εισοδήματος των μισθωτών.
- Η ανάληψη από το σύστημα μέρους των αναγκών για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης δαπανών («κοινωνικός μισθός», ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, συντάξεις, παροχές, δωρεάν παιδεία κ.λπ.).
- Η σχετική αποσύνδεση των μισθών από τις κυμάνσεις της αγοράς εργασίας και ειδικότερα από το ύψος της ανεργίας.
- Η συγκεντροποίηση και ο θεσμικός έλεγχος των διαπραγματεύσεων για τους μισθούς, το περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων κ.λπ.
- Η αύξουσα σημασία της ένταξης των μισθωτών στα πρότυπα μαζικής κατανάλωσης για την αναγκαία συμπίεση της δυναμικής της συσσώρευσης με τη δυναμική της ενεργού ζήτησης.

Γι' αυτό το θέμα βλέπε, μεταξύ άλλων, Boyer R., «Les transformations du rapport salarial dans la crise» στο *Critiques de l'économie politique*, νέα σειρά, τχ. 15-16, Απρίλιος - Ιούνιος 1981, ιδίως σ. 194-208. Ειδικότερα για το ζήτημα των μορφών Ε.Ο.Ε. (τείλορισμός — φορντισμός) βλ. για παράδειγμα Coriat B., *L'atelier et le chronomètre*, C. Bourgeois, Παρίσι, β' έκδοση, 1982 (ελλην. έκδοση *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Κομμούνια, Αθήνα 1985). Επίσης Γεωργακοπούλου Β. (1985), «Πληροφορική και αυτοματοποίηση», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τχ. 31, 11 Ιανουαρίου 1985.

«κορπορατίστικα» από εκείνα κάποιων συνεχώς κατηγορούμενων κατηγοριών εργαζομένων...) συμφέροντα και εκρηκτικά σενάρια εξόδου από την κρίση: εκρηκτικά διότι υποσκάπτουν μακροχρόνια την κοινωνική συνοχή και υπονοούν υψηλά και άνισα κατανεμημένα κόστη.⁷

Όπως κατέδειξαν οι έρευνες στον σεσημασμένο χώρο της ιταλικής «παραοικονομίας» και της αλληλένδετης μ' αυτόν «διάχυτης οικονομίας» των μικροεπιχειρήσεων και της αυτοαπασχόλησης, το σύνολο σχεδόν των άτυπων, των περιφερειακών ή των αδιαφανών μορφωμάτων και πρακτικών σχετίζονται άμεσα και διασυνδέονται στη σημερινή κρίση με:

1. Τις διαδικασίες αναδιάρθρωσης και επαναπροσδιορισμού του «φορντιστικού» πυρήνα⁸ της βιομηχανίας και των υπηρεσιών, ιδιαίτερα εκείνων των τομέων και κλάδων που στήριζαν το μεταπολεμικό καθεστώς συσσώρευσης στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες. Οι εν λόγω διαδικασίες συγκροτούν ωστόσο μια τυφλή και αμφίβολης βιωσιμότητας βάση για την ενδυνάμωση, με νέους όρους, της συσσώρευσης, της ενεργού ζήτησης και της κοινωνικής συνοχής στη μακροχρόνια περίοδο.⁹

2. Την αποκέντρωση διάφορων παραγωγικών φάσεων ή δραστηριοτήτων (*decentramento produttivo*) που κινητοποιεί πλήθος από τεχνολογικά

7. Για τον συγκαλυμμένο κορπορατισμό νεοφιλελεύθερων επιχειρηματολογιών στο όνομα, κατά τα άλλα, του «γενικού συμφέροντος», βλ. και De Brunhof S., «L'heure du marché - critique du libéralisme», P.U.F., Παρίσι 1986, ιδ. το κεφάλαιο II. Για την αναγκαιότητα γενικευμένων κοινωνικών συναινέσεων στη διαδικασία αντιμετώπισης της κρίσης βλέπε, μεταξύ άλλων, την τελευταία εργασία του E. Tarantelli (συνεργάτη του «εύκαμπτου» νομπελίστα της Οικονομίας Modigliani) με θέμα «Néo-corporatisme et régulation: de l'inflation et du chômage dans les pays occidentaux» στο Grjebine A. (επιμ.), *Théories de la crise et politiques économiques*, Seuil, Παρίσι 1986, σ. 133-144.

8. Για το ζήτημα αυτό βλέπε Coriat B., «Crise et électionisation de la production: robotisation d'atelier et modèle fordien d'accumulation du capital» στο *Critiques de l'économie politique*, νέα σειρά, τχ. 26-27, Ιανουάριος-Ιούνιος 1984, σ. 71-94. Ο «φορντιστικός» έμμεση αναφορά στο «πρότυπο» του είδους, την αυτοκινητοβιομηχανία του H. Ford στις ΗΠΑ) πυρήνας περιλαμβάνει το σύνολο των μονάδων παραγωγής αγαθών/υπηρεσιών με προορισμό τη μαζική κατανάλωση. Ο όρος «φορντισμός» έχει δύο χρήσεις στις αναλύσεις της ρύθμισης: σαν ειδική μορφή της Ε.Ο.Ε. (βλέπε υποσημ. 6) απ' ενός, σαν ιστορικό καθεστώς συσσώρευσης απ' ετέρου. Τον όρο χρησιμοποίησε πρώτος ο Gramsci στο «Americanismo e fordismo», βλ. *Note sul Macchiavelli*, Editori Riuniti, Τορίνο 1975, σ. 436-476.

9. Αμφίβολη γιατί, όπως δείχνει η μέχρι τώρα εμπειρία, οι χειρισμοί αυτοί να μην ενδυναμώνουν κάποιους μοχλούς ανάπτυξης του συστήματος (λόγου χάρι την τεχνική αποτελεσματικότητα, τη συγκυριακή προσαρμοστικότητα ή και το επικερδές επιμέρους δραστηριοτήτων), αλλά μπορούν εξίσου ν' αποσταθεροποιήσουν και να εξαλείψουν άλλους (π.χ. τη δυναμική της ενεργού ζήτησης, τις κοινωνικές συναινέσεις και συμμαχίες, την αναγκαία συνεργασία/συγκατάθεση των συνδικάτων και των μισθωτών για την αποτελεσματική εφαρμογή των πολυδάπανων νέων τεχνολογιών κ.λπ.). Για λεπτομέρειες βλ. Georgakopoulou V. (1986), *ό.π.*, σ. 514-519. Σε ανάλογα συμπεράσματα φτάνουν και οι Boyer R. - Coriat B. στο «Technical Flexibility and Macro-Stabilisation», εισήγηση στο συνέδριο για τη διάδοση των καινοτομιών, Βενετία 17-21 Μαρτίου 1986, CEPREMAP, Παρίσι 1986 (πολυγραφ.).

εύκαμπτες μικρομεσαίες και βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60 παρατηρείται επέκταση και νέα άνθηση των δραστηριοτήτων αυτών των επιχειρήσεων που εμφανίζονται πλέον και σαν αποδέκτες «απαξιωμένων» δραστηριοτήτων των μεγαλύτερων βιομηχανιών και σαν χώροι εκτόνωσης των οικονομικών αβεβαιοτήτων αλλά και των κοινωνικο-θεσμικών υποχρεώσεων της μεγάλης βιομηχανίας απέναντι στους εργαζομένους και το κράτος.

3. Τις διαδικασίες κατακερματισμού-ανασύνθεσης της εργατικής τάξης με τη συνεχή διαφοροποίηση των όρων κινητοποίησης-διαμόρφωσης, αξιοποίησης-αποκλεισμού, κοινωνικής ένταξης και αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού.¹⁰

Συνεπώς, αλληλένδετα με τον εκμοντερνισμό και την εσωτερική αναδιάρθρωση της μεγάλης βιομηχανίας και σημαντικού μέρους των υπηρεσιών (με τη διευρυνόμενη χρήση της πληροφορικής και των εφαρμογών της, τη δημιουργία «εύκαμπτων μονάδων κατεργασίας» — *ateliers flexibles* —, με σημαντικές αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία και στο μέγεθος των παραγωγικών μονάδων) επιχειρείται μια γενικότερη αναδιάταξη τους στον εθνικό και στον διεθνή χώρο. Αναδιάταξη που κινητοποιεί, ενσωματώνει και μεταβάλλει παλαιότερες μορφές παραγωγής και εκμετάλλευσης όσο και ενθαρρύνει την αυτοαπασχόληση, τη μικρή οικογενειακή επιχείρηση, την εργασία στο σπίτι και κάθε είδους πολλαπλή ή παράνομη απασχόληση.

Σε επιστέγασμα όλων αυτών παρατηρείται μια προϊούσα αποσταθεροποίηση τόσο της υπόστασης όσο και των όρων αξιοποίησης και αναπαραγωγής των εργαζομένων: διεύρυνση της αστάθειας της απασχόλησης, περικοπή των κοινωνικών παροχών (του λεγόμενου «έμμεσου μισθού») ή σταδιακή υποβάθμισή τους, άμεσοι ή έμμεσοι περιορισμοί της θεσμικής προστασίας και της συνδικαλιστικής παρέμβασης των εργαζομένων, συγκράτηση ή και μείωση των πραγματικών αποδοχών, εντατικότερη χρήση των ήδη απασχολούμενων, διόγκωση της ανεργίας ή της υποαπασχόλησης των υπολοίπων.

Τέτοιοι χειρισμοί εξαίρονται από αισιόδοξες (του τύπου «small is beautiful») ή πραγματιστικές («οικονομία δύο ταχυτήτων») συνταγές ξεπεράσματος της κρίσης,¹¹ στο όνομα μάλιστα κάποιας αδιαμφισβήτητης χρησιμότητας

10. Διαδικασίες που αναλύθηκαν ιδιαίτερα από τις «δυστικές αναλύσεις της αγοράς εργασίας» και τις «θεωρίες της κατάτμησης της αγοράς εργασίας» που αναπτύχθηκαν στην Αμερική. Για μια συνοπτική παρουσίαση βλ. Michon F., «Une lecture des hypothèses du dualisme du marché du travail» στο *Économies et sociétés-cahiers de l'ISMEA*, τ. XVII, τχ. 3-4, Μάρτιος - Απρίλιος 1983, σ. 580-627. Επίσης στο Loveridge R. - Mok A.L., «Theories of Labour Market Segmentation», M. Nijhoff, *Social Sciences Division*, Χάγη/Βοστώνη/Λονδίνο 1979, και Edwards R. - Reich M. - Gordon D.M., *Segmented Work, Divided Workers*, Cambridge Univ. Press, Cambridge (Mass.) 1982.

11. Για παράδειγμα Schumacher E.F., «Small is Beautiful», Bloud and Briggs, Λονδίνο

τητα αλλά αμφίβολης ταυτότητας οικονομικής προσαρμοστικότητας και ευκαμψίας.¹² Όμως, τόσο η δική μας διερεύνηση του «ιταλικού μοντέλου» εξόδου από την κρίση όσο και πρόσφατες μελέτες πάνω σε άλλες δυτικές οικονομίες, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι είναι απατηλό, αν όχι επικίνδυνα αποπροσανατολιστικό για τις επιλογές του παρόντος και του μέλλοντος, να ανάγουμε αμυντικές αντιδράσεις στις αντιξοότητες της κρίσης σε «βασίλικες οδούς» εξόδου από αυτήν.¹³ Οι απόπειρες «αναπροσαρμογής» του οικονομικού και του κοινωνικού που προαναφέραμε, εντάσσονται σ' ένα πολύπλοκο, αντιφατικό και ανοικτό ως προς την τελική του έκβαση πλαίσιο *κοινωνικού και οικονομικού πειραματισμού* που φιλοδοξεί να βγάλει σώες και αβλαβείς τις καπιταλιστικές οικονομίες από την κρίση τους. Η ίδια η έννοια όμως του πειραματισμού ελάχιστα συμβιβάζεται με τις βεβαιότητες, τις αναλυτικές κατηγορίες και τα σχήματα του παρελθόντος. *Η παραγωγικότητα της κρίσης ενεργοποιεί σε νέες και αμφίρροπες βάσεις το άτυπο, το παλαιό, το μη κωδικοποιημένο κι αυτό μέσα από νέες σχέσεις αντιπαλότητας-συνεργασίας με τα μέχρι σήμερα κυρίαρχα στοιχεία του συστήματος αφ' ενός, με τα ψήγματα των μελλοντικών του εξελίξεων αφ' ετέρου.*

Αποτυγχάνοντας να συνθέσει σε μια συνεκτική ερμηνεία αυτές τις εξελίξεις, η συζήτηση για την παραοικονομία και οι συναφείς θεματικές αρκέστηκαν στην παράθεση αποσπασματικών ενδείξεων και περιγραφών ή εγκλωβίστηκαν σ' έναν κόσμο απλοϊκών, συχνά απατηλών, αντιθέσεων: επίσημο-ανεπίσημο, κανονικό-αντικανονικό, εμφανές-αφανές κλπ. Χωρίς να αναλύσουν συστηματικά τους προσδιοριστικούς παράγοντες και τα όρια αυτών των αντιθέσεων για τον κάθε εξεταζόμενο κοινωνικό σχηματισμό, οι περισσότερες προσεγγίσεις αρκέστηκαν να επισημάνουν την ύπαρξη ενός *υπολειμματικού χώρου* που εκλαμβάνεται, σε σχέση με τις κυρίαρχες κοινωνικοοικονομικές κανονικότητες, σαν παράδοξο. Αυτό το «παράδοξο» δεν μπορεί να αναχθεί στις οικείες αναλυτικές κατηγορίες (ακόμα λιγότερο στο άκαμπτο και υποθετικά μοναδικό πρότυπο του *homo oeconomicus* των νεοκλασικών) ούτε στους κυρίαρχους κανόνες λειτουργίας του οικονομικοκοινωνικού συστήματος. Επειδή όμως η εγγενής του μορφολογία και οι επιμέρους ρυθμιστές του παραμένουν, εν πολλοίς, αδιερεύνητοι, υπάρχει η τάση

1973 και Stoffaës - Amado, «Vers une socio-économie duale?» στο *La société française et la technologie*, La documentation française, Παρίσι 1980. Πιο πρόσφατα, Piore M. - Sabel Ch.F., *The Second Industrial Divide*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1984.

12. Για την πολυμορφία και την αμφίρροπη σημασία των οικονομικών ευκαμψιών βλέπε και Boyer R., «Des flexibilités défensives ou offensives?» στο Boyer R. (επιμ.), *La flexibilité du travail en Europe*, en découvrte, Παρίσι 1986, σ. 235-262.

13. Βλέπε Boyer R. (1986), *ό.π.*, σ. 235-304. Για την περίπτωση της Ιταλίας, Georgakopoulou V. (1986), *ό.π.*, τ. β', κεφάλαια I και II.

να ερμηνεύεται στη βάση ξένων προς την πραγματικότητα του παραγόντων και προτύπων συμπεριφοράς.

Αυτή η τάση είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική για τις απόψεις που θα εξετάσουμε συνοπτικά παρακάτω.

ΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΤΥΠΩΝ ΜΟΡΦΩΜΑΤΩΝ/ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΑ ΥΙΟΘΕΤΟΥΜΕΝΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ

<i>Είδος κριτηρίου</i>	<i>Περιλαμβανόμενα στοιχεία</i>
A. Φύση των παραγόμενων αγαθών/υπηρεσιών (εμπορευματικά ή μη εμπορευματικά) και/ή της χρησιμοποιούμενης εργασίας (μισθωτή — μη μισθωτή)	A₁. Παραγωγή εμπορευματικών αγαθών/υπηρεσιών χωρίς χρήση μισθωτής εργασίας. (Π.χ. παράνομη ή δηλωμένη αυτοαπασχόληση, μη αμειβόμενη εργασία στα πλαίσια οικογενειακής επιχείρησης ή μαθητείας, συνεταιριστικής δραστηριότητας κλπ.). A₂. Παραγωγή μη εμπορευματικών αγαθών/υπηρεσιών χωρίς χρήση μισθωτής εργασίας. (Π.χ. αυτοκατανάλωση, οικιακές ασχολίες, μη αμειβόμενη δραστηριότητα στα πλαίσια οργανώσεων/συνλόγων μη κερδοσκοπικού περιεχομένου κλπ.) A₃. Παραγωγή μη εμπορευματικών αγαθών/υπηρεσιών με χρήση μισθωτής εργασίας (Π.χ. οικιακοί βοηθοί, αμειβόμενη δραστηριότητα σε κοινωφελείς/μη κερδοσκοπικές ενώσεις ιδιωτών ή του δημοσίου).
B. Συμμόρφωση με την ισχύουσα εργασιακή/εμπορική νομοθεσία και τις συναφείς συμβασιακές ρυθμίσεις. (Προφανώς το κριτήριο αυτό μεταβάλλεται με κάθε αλλαγή στα νομοθετικά-θεσμικά πλαίσια και δεν προσφέρεται για διαχρονικές συγκρίσεις).	B₁. Απασχόληση κατά παράβαση της εργατικής νομοθεσίας και/ή των συναφών συμβάσεων και ρυθμίσεων. (Π.χ. μη δηλωμένη απασχόληση μισθωτού, μισθωτή ή μη μισθωτή απασχόληση στα πλαίσια ή σε συνεργασία με επιχειρήσεις, η οποία παρουσιάζει παρατυπίες αναφορικά με: — τον τρόπο πρόσληψης, την αμοιβή, τον έμμεσο μισθό (ασφάλιση, επιδόματα, ένσημα) — τις συνθήκες και τη διάρκεια της εργασίας, το ωράριο

<i>Είδος κριτηρίου</i>	<i>Περιλαμβανόμενα στοιχεία</i>
	— το μέγιστο ή ελάχιστο επιτρεπόμενο όριο ηλικίας του εργαζομένου — τη δυνατότητα παράλληλης άσκησης διαφόρων δραστηριοτήτων (πολλαπλή απασχόληση για την οποία προβλέπεται ασυμβίβαστο) — το περιεχόμενο αυτής καθ' εαυτήν της δραστηριότητας) B₂. Μη δηλωμένη (μερικώς ή ολικώς) παραγωγική/εμπορική δραστηριότητα. (Π.χ. φοροδιαφυγή, μη δηλωμένες παραγωγικές δραστηριότητες, άσκηση επαγγέλματος χωρίς άδεια κλπ.). B₃. Παραγωγή/εμπορία αγαθών/υπηρεσιών που απαγορεύονται από το νόμο.
Γ. Δυνατότητα στατιστικής επισήμανσης και ταξινόμησης. (Ποικίλλει ανάλογα με τη συγκρότηση, τις αρμοδιότητες και την αποτελεσματικότητα των αντιστοιχων υπηρεσιών).	Γ₁. Συγκαλυμμένη απασχόληση σε νόμιμες, κατά τα άλλα, επιχειρήσεις. Γ₂. Παραγωγή και εισοδήματα που συγκαλύπτονται από νόμιμες, κατά τα άλλα, επιχειρήσεις. Γ₃. Παραγωγή και εισοδήματα μη κατατάξιμα στις ισχύουσες στατιστικές/αναλυτικές κατηγορίες. Γ₄. Παραγωγή μη εμπορευματικών αγαθών/υπηρεσιών χωρίς τη χρήση μισθωτής εργασίας (οικιακές ασχολίες κλπ.) Παραγωγή/διανομή παράνομων αγαθών και υπηρεσιών. Γ₆. Συγκαλυμμένη μισθωτή ή μη μισθωτή απασχόληση στα πλαίσια αδήλων παραγωγικών μονάδων. Γ₇. Συγκαλυμμένες παροχές σε είδος και κλοπές υλικού. Γ₈. Παροχές σε είδος που δεν μπορούν να εκτιμηθούν. Γ₉. Μη δηλωμένη ταυτόχρονη άσκηση περισσότερων του ενός επαγγελμάτων και/ή λήψη εισοδημάτων από εν μέρει ή εν όλω αδήλωτες πηγές. Γ₁₀. Στατιστικά σφάλματα κλπ. παραλείψεις στην επισήμανση/ταξινόμηση του υπό εξέταση υλικού.

2. ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΤΥΠΟ ΣΑΝ ΕΠΙΒΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ: ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΛΛΕΙΨΕΙΣ ΤΩΝ ΑΠΛΩΝ ΔΥΣΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ

Σύμφωνα με μια αρκετά ετερογενή κατηγορία αναλύσεων,¹⁴ η παραοικονομία και οι συναφείς μ' αυτήν πρακτικές θεωρούνται νησίδες ή συμπτώματα υπανάπτυξης, εν πάση περιπτώσει κατάλοιπα μιας υποτιθέμενης εναρμονίζουσας εξέλιξης.

Όταν η ανάπτυξη τίθεται, σιωπηρά ή ρητά, σαν ταυτόσημη με την ανέμφικτη και γραμμική ομοιογενοποίηση του συστήματος, η παραοικονομία και το άτυπο προκύπτουν σαν απλές στρεβλώσεις αυτής της κατά τα άλλα ευτυχούς εξέλιξης. Στεγανές, σε σχέση με τον «ανεπτυγμένο τομέα», δίχως δυνατότητα ενδογενών μεταβολών, δίχως δυναμισμό και ικανότητα να συμβάλουν στη συσώρευση και στη γενικότερη ρύθμιση του συστήματος, αυτές οι «στρεβλώσεις» συγκροτούν, στις ακραίες εκδοχές, παρασιτικούς χώρους, ανίκανους να δημιουργήσουν πλεόνασμα. Πιο εκσυγχρονισμένες (στην ορολογία τους) υποθέσεις θα μιλούσαν για «απόβλητα της μεταπολεμικής μονοπωλιακής-φορντιστικής ανάπτυξης».¹⁵ Μήπως όμως πρόκειται για χώρους που συγκροτούν, κατά κάποιο τρόπο, το «δοχείο απορριμμάτων» ορισμένων σχηματοποιήσεων μπροστά στην ανικανότητα των τελευταίων να εκλογικεύσουν την πολυμορφία και την ετερογένεια του πραγματικού;

Είναι, κατά πρώτο, αμφισβητήσιμο κατά πόσο μπορούμε να συγχέουμε τις αναλυτικές και ερμηνευτικές κατηγορίες που, καλώς ή κακώς, χρησιμοποιούνται για την ανάλυση φαινομένων υπανάπτυξης ή οικονομικών επιβίωσης σε χώρες του Τρίτου Κόσμου, με τα άτυπα μορφώματα έτσι όπως εμφανίζονται στους κόλπους των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών: άλλο πράγμα η παραδοσιακή οικονομία μιας αφρικανικής φυλής,¹⁶ άλλο ο «υπό-

14. Για μια συνοπτική παρουσίαση της γενικά εκτεταμένης σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Archambault-Grefte (1984), *ό.π.*, 187-209 και Barthélémy Ph., «Travail au noir et économie souterraine: un état de la recherche» στο *Travail et emploi*, τχ. 12, Απρίλιος - Ιούνιος 1982, σ. 25-33.

15. Η μεταπολεμική μονοπωλιακή - φορντιστική ανάπτυξη χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με τις αναλύσεις της Ρύθμισης, από το πέρασμα του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής σε μια νέα ιστορική φάση με κύρια στοιχεία τη σχετική συμπίεση και τη θεσμοθετημένη ρύθμιση της δυναμικής της εντατικής συσώρευσης με την προώθηση της ενεργού ζήτησης (και ειδικότερα, της μαζικής κατανάλωσης των εργαζομένων). Ενώ διευρύνονται οι εμπορευματικές σχέσεις και η μισθωτή εργασία στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, η σύζευξη προτύπων παραγωγής - προτύπων κατανάλωσης απαιτεί συγκεκριμένα είδη συναινέσεων και ρυθμίσεων, έτσι ώστε η αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου να μην προσκρούσει σε ανεπάρκεια και/ή κυμάνσεις της ενεργού ζήτησης, σε ανεξέλεγκτες κοινωνικές αντιπαλότητες ή στην τυφλή δράση των μηχανισμών της αγοράς. Από αυτή την άποψη, η κενυσιανή θεωρία συνέλαβε και εκλογίκευσε εγκαίρως τα μηνύματα της εποχής της.

16. Βλέπε και Hugon Ph., «L'économie non officielle: modes de vie et de survie dans les villes africaines» στο Archambault-Grefte (1984), *ό.π.*, σ. 187-209.

γειος παραγωγικός τομέας» στην Ιταλία, άλλο, τέλος, η περιβόητη «μαύρη αγορά» στις ανατολικές χώρες.¹⁷

Η λεγόμενη «παραοικονομία», έστω και αναπτυσσόμενη στα όρια του κράτους και των θεσμικών ελέγχων ή άλλων ρυθμίσεων, δεν αποτελεί απλή άρνησή τους. Εμφανίζεται, στις σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες, σαν αντιφατική αλλά ενεργός συνιστώσα των χειρισμών εκμοντερνισμού και αναδιάρθρωσης που εξαιρούν, κατά τα άλλα, οι περισσότερες αναλύσεις της σημερινής κρίσης.¹⁸ Η ύπαρξη, εξάλλου, μορφωμάτων, λογικών και πρακτικών που διακρίνονται από τα ισχύοντα σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό κυρίαρχα πρότυπα δεν επιτρέπει να προεξοφλήσουμε τον στεγανό, παρασιτικό, πολειμματικό ή εναλλακτικό ως προς τα πρότυπα αυτά χαρακτήρα τους. Ακόμα λιγότερο επιτρέπει να τους προσδώσουμε χαρακτήρα συνεκτικού χώρου, που να λειτουργεί κλεισμένος στον εαυτό του, δίχως να επιδρά σε/ούτε να επηρεάζεται από τα χαρακτηριστικά και τους περιορισμούς των γενικότερων διαδικασιών συσσώρευσης και ρύθμισης.

Χωρίς η κριτική θεώρηση των υποθέσεων που προαναφέραμε να μπορεί να εξαντληθεί στα πλαίσια αυτού του κειμένου, θα πρέπει να επιστημονούμε και κάποιες παραλλαγές τους, σύμφωνα με τις οποίες η πρόσφατη άνηση του άτυπου και ιδίως της παραοικονομίας αποτελεί επιστροφή

— είτε στις βίαιες συνθήκες εκμετάλλευσης του πρώιμου καπιταλισμού

— είτε στην (πριν το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου) κυριαρχία της «ανταγωνιστικής ρύθμισης»,¹⁹ με συρρίκνωση του Κράτους Προνοίας και των μονοπωλίων.

Η υποκείμενη και στις δύο παραλλαγές υπόθεση είναι ότι μπορεί να υπάρξει πλήρης αντιστρεψιμότητα του οικονομικού και του κοινωνικού, κάτι

17. Βλ. και Sauvy A., «Le travail noir et l'économie de demain», Calmann-Lévy, Παρίσι 1984.

18. Οι βασικές εκφάνσεις της «υπόγειας δραστηριότητας» και της «επίτευξης ευκαμψίας» στην Ιταλία δείχνουν ότι σημαντικά προβλήματα του Κράτους Προνοίας οφείλονται στην ανάληψη από αυτό του «κρυφού κόστους» των κατά τα άλλα εξαιρούμενων πολιτικών «ευνελιτοποίησης» του ιδιωτικού τομέα. Το κοινωνικό και οικονομικό κόστος των βιομηχανικών αναδιρθρώσεων αλλά και της διεύρυνσης της παραοικονομίας δημοσιοποιούνται και, κατά κάποιο τρόπο, κοινωνικοποιούνται, επιδεινώνοντας την κατάσταση των δημόσιων οικονομικών, την κανονιστική ισχύ/αξιοπιστία του δημόσιου τομέα και, σε τελευταία ανάλυση, τη βιωσιμότητα των μακροοικονομικών και μακροκοινωνικών ισορροπιών. Για λεπτομερέστερη ανάλυση και βιβλιογραφικές αναφορές βλ. Georgakopoulou V. (1986), *ό.π.*, τ. Β', σ. 482-486.

19. Πρόκειται για το καθεστώς ρύθμισης που χαρακτηρίζει τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι και τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Αντιστοιχούσε στο πέρασμα από το εκτατικό στο εντατικό καθεστώς συσσώρευσης χωρίς ανάπτυξη της μαζικής κατανάλωσης και με σχετική κυριαρχία των ρυθμίσεων της αγοράς. Για λεπτομέρειες της σχετικής περιοδολόγησης από τις αναλύσεις της Ρύθμισης, βλ. Boyer R., «La crise actuelle: une mise en perspective historique», *Critiques de l'économie politique*, τχ. 7-8, Απρίλιος - Σεπτέμβριος 1979.

που θα ισοδυναμούσε με άρνηση της ιστορικής διάστασης στη συγκρότηση των επιμέρους κοινωνικών σχηματισμών και με ακύρωση της μνήμης, του κεκτημένου και της πράξης των αντίστοιχων κοινωνικών φορέων. Πράγματι, οι εν λόγω προβληματικές φαίνονται να παραβλέπουν ή να υποτιμούν, κατά τρόπο αδικαιολόγητο, δύο ομάδες παραγόντων:

I. Τις βαθιές μεταβολές στους όρους παραγωγής, εκμετάλλευσης, κινητοποίησης/αποκλεισμού, σύνθεσης και αναπαραγωγής της εργατικής τάξης, στη δυναμική και στις βάσεις της συσσώρευσης κεφαλαίου, στη σύνθεση και στη σημασία της κοινωνικής ζήτησης. Αυτές οι μεταβολές σημάδεψαν, σύμφωνα με διεξοδικές αναλύσεις των θεωρητικών της Ρύθμισης (M. Aglietta, R. Boyer, B. Coriat, A. Lipietz, J. Mistral κ.ά.), με νέες κανονικότητες αλλά και αντιφάσεις τις καπιταλιστικές οικονομίες μετά τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.²⁰ Με δεδομένο ότι, σύμφωνα πάντα με τις θεωρίες της Ρύθμισης, είναι αυτές ακριβώς οι κανονικότητες και αντιφάσεις που βρίσκονται στη βάση και στο επίκεντρο της σημερινής κρίσης, δεν μπορούμε ν' αναλύσουμε την επανενεργοποίηση των «υπόγειων χώρων» και των άτυπων πρακτικών έξω απ' αυτά τα πλαίσια, ούτε να την ταυτίζουμε με καταστάσεις του πρώιμου καπιταλισμού.

II. Την αναγκαία, κατά τη γνώμη μας, διάκριση ανάμεσα στη *διαχρονική* εμφάνιση-θεμελίωση και στη *συγχρονική* σύζευξη, αλληλεπίδραση και μεταβολή των διαφόρων μορφών, πρακτικών, κανονικοτήτων και αντιθέσεων που διέπουν τις παραγωγικές δομές, τις σχέσεις εκμετάλλευσης, τα στοιχεία συνχής και ρήξης του οικονομικού και του κοινωνικού.

Η ύπαρξη άτυπων μορφωμάτων και λογικών θα μπορούσε να εκληφθεί σαν έκφραση της ιστορικής διάστασης της συγκρότησης ενός κοινωνικού σχηματισμού, των συναινέσεων και αντιπαλοτήτων που τον χαρακτηρίζουν. Μια τέτοια θεώρηση αντιτίθεται στην ερμηνεία σε όρους γραμμικής διαδοχής του νέου στο παλαιό που προβάλλεται σιωπηρά ή ρητά από κάποιες τάσεις των θεωριών της υπανάπτυξης («δύσμορφος καπιταλισμός κλπ.»)²¹ ή από τις δυστικές προσεγγίσεις σε όρους «Μοντέρνου — Παραδοσιακού Τομέα», «Κεντρικής — Περιφερειακής αγοράς εργασίας» κλπ.²²

20. Πρβλ. με το Boyer R. (1986), «La flexibilité du travail en Europe», *ό.π.*, επίσης Boyer R. (επιμ.), *Capitalismes fin de siècle*, P.U.F., Παρίσι 1986.

21. Αναλύσεις των θεωρητικών της υπανάπτυξης (π.χ. A.G. Frank, I. Wallerstein, C. Furtado, S. Amin κ.ά.). Βλ. και σημείωση 5.

22. Εκτός από τις πρώτες αναλύσεις των δυνάμεων της αγοράς εργασίας (βλ. σημείωση 10) χαρακτηριστικές θεωρήσεις του είδους είναι, μεταξύ άλλων, οι Averitt R., *The Dual Economy: the dynamics of American Industry Structure*, Norton and Co, Νέα Υόρκη 1968, Lewis A., *Economic Development in Unlimited Supplies of Labour*, The Manchester School of Economic and Social Studies, 1954. Για εκτενέστερη παρουσίαση βλ. στο Georgakopoulou (1986), *ό.π.*, τ. Α', σ. 167-248.

Η θέση που προβάλλουμε εδώ είναι πως τόσο η επιβίωση όσο και η ανέλιξη-μεταβολή στοιχείων που διακρίνονται από τις κανονιστικές τυπολογίες των κυρίαρχων καθεστώτων συσσώρευσης και ρύθμισης (και από τα αντίστοιχα θεσμικά τους κρυσταλλώματα) στις σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες, ενέχεται διττά στην ανάπτυξη και στην κρίση του καπιταλιστικού συστήματος:

α. Μέσα από τη σύζευξη των «άτυπων» στοιχείων με τα πρότυπα ή ηγεμονικά στοιχεία του συστήματος, προκύπτει μια συγκρότηση του κοινωνικού σχηματισμού σε όρους *Μορφολογίας*. Με τον όρο αυτό εννοούμε μια συγκρότηση που χαρακτηρίζεται από την ποιοτική ετερογένεια, τη λειτουργική σύζευξη αλλά και από τον ανταγωνισμό επιμέρους ρυθμίσεων, αφ' ενός, από την ιεραρχική τους συνύπαρξη και επιρροή στη γενικότερη διαδικασία της συσσώρευσης, της ρύθμισης και της κοινωνικής αναπαραγωγής, αφ' ετέρου.

β. Με τη μερική ενσωμάτωση, από τα ηγεμονικά στοιχεία και φορείς του συστήματος, των επιμέρους ρυθμίσεων που διέπουν τα άτυπα μορφώματα και τις αντίστοιχες κοινωνικοοικονομικές φηγούρες, μπορεί να ενισχυθεί η συνολική ρύθμιση ενός κοινωνικού σχηματισμού, με τίμημα σημαντικότερες αποκλίσεις της από τα κανονιστικά πρότυπα (ή και από τις ανάγκες περαιτέρω εμβάθυνσης και επέκτασης των κυρίαρχων τρόπων συσσώρευσης και κατανάλωσης). Η μ' αυτό τον τρόπο ενίσχυση της συνολικής ρύθμισης δεν αποκλείει το βάθεμα των επιμέρους αντιφάσεων και ανταγωνισμών κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης και (ακόμα περισσότερο) στη διάρκεια της κρίσης: το σύνολο της ρύθμισης στηρίζεται στην εύθραυστη συναίνεση που επιτυγχάνεται μέσα από τους ανταγωνισμούς όλων των ενεχόμενων κοινωνικών τάξεων και ομάδων. Η επιλεκτική και αντιφατική ενσωμάτωση του άτυπου αποκτά μεγαλύτερη σημασία στην κρίση, για παράδειγμα στους χειρισμούς εκμοντερνισμού και αναδιάρθρωσης της μεγάλης βιομηχανίας,²³ χωρίς να παρέχει εγγυήσεις διεξόδου προς μια νέα και βιώσιμη μακροχρόνια κοινωνική συνοχή.

Μπορούμε στη βάση των παραπάνω να συμπεράνουμε ότι, παρά την επιφανειακή ομοιότητα με καταστάσεις του πρώιμου καπιταλισμού (υπερεκμετάλλευση των ανηλίκων, παράνομα εργαστήρια, εξοντωτικά ωράρια και συνθήκες εργασίας, κατάφωρες παραβιάσεις της νομοθεσίας κλπ.), η σύγχρονη «αναβίωση» του παλαιού και του άτυπου είναι ποιοτικά καινούργια και αλληλένδετη με τα αδιέξοδα του μεταπολεμικού καπιταλισμού. Όπως οι κανονικότητες του τελευταίου, έτσι και ο ρόλος αυτών των στοιχείων βρίσκεται υπό αμφισβήτηση και αναπροσδιορίζεται μέσα στην κρίση, ενώ το συνολικό

23. Για ένα χαρακτηριστικό γαλλικό παράδειγμα βλ. Gainsburger F., «Marie-Thérèse, le rendement et le lectra», *Travail*, τχ. 10, Νοέμβριος 1985, σ. 30-39.

αποτέλεσμα μένει εν πολλοίς αμφίρροπο και ανοικτό. Μα αν έτσι έχουν τα πράγματα, τι εμβέλεια απομένει για τα σχήματα και τις έννοιες του μεταπολεμικού καπιταλισμού, τι ομοιότητα μπορεί να υπάρξει με τις συνθήκες του πρώιμου καπιταλισμού, τι μπορεί, τέλος, να στηρίξει την αξιωματική αισιοδοξία ορισμένων νεοφιλελεύθερων συνταγών εξόδου από την κρίση που, όπως θα δούμε, προεξοφλούν τη δημιουργική ένταξη του άτυπου στους (αμείλικτα...) ρυθμιστικούς μηχανισμούς της αγοράς;

3. ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΤΥΠΟ ΣΑΝ «ΕΚΔΙΚΗΣΗ» ΤΩΝ ΜΗΧΑΝΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ: ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΕΞΩΡΑΪΣΜΟΥ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ «ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ»

Οι νεοφιλελεύθερες συνταγές εξόδου από την κρίση, καθώς και οι συγγενείς μ' αυτές αναλύσεις της Οικονομικής της Προσφοράς²⁴ είναι ήδη αρκετά γνωστές και στη χώρα μας, ώστε να μη χρειαστεί ν' ασχοληθούμε με την παρουσίασή τους στα πλαίσια αυτής της εργασίας. Σύμφωνα μ' αυτού του είδους τις αναλύσεις, η αναγέννηση και επέκταση των υπόγειων δραστηριοτήτων, της παραοικονομίας και των άτυπων μορφωμάτων και πρακτικών αποτελούν σήμερα ένα είδος απάντησης (αν όχι εκδίκηση) των παρενοχλημένων από τη διόγκωση των οικονομικών και θεσμικών ακαμψιών (και κυρίως από τη δραστηριότητα του Κράτους Προνοίας) μηχανισμών της αγοράς. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για δικαιολογημένη αντίδραση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, του «δημιουργικού ανθρώπου», των επιχειρηματικών, νεοτεριστικών και προσαρμοστικών ικανοτήτων των ατόμων, χωρίς όμως να προσδιορίζεται ούτε το περιεχόμενο, ούτε η φύση ούτε η κατεύθυνση της υπονοούμενης αιτιώδους σχέσης, πέρα από την αντιπαράθεση του «κακού κράτους» στον «καλό και ορθολογικό» ιδιώτη.²⁵

Το ατομικιστικό «βόλεμα» στη σφαίρα του μη-νόμιμου ή και του παράνομου φτάνει να δικαιολογείται και να εξαίρεται σαν εναλλακτικό από μόνη την αναξιοπιστία του κράτους, των θεσμών, οποιουδήποτε νόμιμου και διεπόμενου από κανόνες.²⁶ Έτσι αποφεύγεται ευσχήμως η οποιαδήποτε συγκε-

24. Για μια πρόσφατη συνοπτική παρουσίαση, βλ. π.χ. Klammer A., «La nouvelle économie classique» στο Grjebine A. (επιμ.), ό.π., σ. 17-30. Επίσης το αφιέρωμα του περιοδικού *Critiques de l'économie politique*, «Les politiques économiques néo-libérales», νέα σειρά, τχ. 31, Απρίλιος - Ιούνιος 1985.

25. Για παραδείγματα τέτοιας συλλογιστικής βλ. στο Archambault - Greffe (1984), ό.π., σ. 25-33, Gaudin-Shiray, ό.π., και στα δημοσιεύματα των «κλασικών» του νεοφιλελευθερισμού Laffer, G. Gilder, F. Hayek, M. Friedman κ.ά. Για μια εμπεριστατωμένη κριτική της αντιπαράθεσης «Κακού κράτους» - «Καλού ιδιώτη» βλέπε και Greffe X., «Le rapport entre état-providence et économie non officielle» στο *Revue économique*, τχ. 4, Ιούλιος 1984, σ. 667-689.

26. Σ' αυτό το θέμα εμφανίζεται μια παράδοξη σύγκλιση των νεοφιλελεύθερων αναλύ-

κριμένη ενασχόληση και αποδεικτική ανάλυση *αυτών των ιδίων των άτυπων φαινομένων* στη νέα τους διάσταση μέσα στην κρίση. Διαιωνίζεται έτσι η σύγχυση πάνω στο τι αποτελεί «συνειδητή και ελεύθερη επιλογή» και «αυτεπιβεβαίωση του ατόμου», αυθόρμητη ατομική καταξίωση ή, αντίθετα, αναγκαστική κινητικότητα,²⁷ πρόχειρη λύση και συγκυριακή προσαρμογή στις αβεβαιότητες της κρίσης, αμυντικό «βόλεμα» απέναντι στους κινδύνους κοινωνικής περιθωριοποίησης και υποβάθμισης του ανθρώπινου δυναμικού, προσωρινό και δυνάμει εκρηκτικό για την κοινωνική συνοχή παρκάρισμα των «υπεράριθμων» του συστήματος.

Παραβλέποντας τις μακροχρόνιες σχέσεις της παραοικονομίας και των άτυπων δραστηριοτήτων με αυτούς τους ίδιους τους μηχανισμούς της ανάπτυξης (τους παράγοντες της ρύθμισης που σήμερα κατακρίνουν), οι νεοφιλελεύθερες συνταγές και οι συναφείς αναλύσεις σπεύδουν να τις αναδείξουν σε χώρους αντικρατικούς, αντιμονοπωλιακούς, εναλλακτικούς. Όμως οι ιστορικές εξελίξεις στους επιμέρους κοινωνικούς σχηματισμούς (π.χ. η περίπτωση της Ιταλίας αλλά και της «μητρόπολης» του μεταπολεμικού καπιταλισμού, των ΗΠΑ) δείχνουν πως τα στοιχεία αυτά

—ούτε απείχαν από τις συναινετικές διαδικασίες, τις κανονικότητες και τις αντιφάσεις της ανάπτυξης (π.χ. παράνομη απασχόληση των μεταναστών, επιχειρήσεις-φαντάσματα των γκέτο, εκμετάλλευση του υπάρχοντος βιοτεχνικού δυναμικού στις ΗΠΑ κλπ.)²⁸

— ούτε παραμένουν παθητικά και άθικτα από τις αντιξοότητες και τις αντιφάσεις της σημερινής κρίσης.²⁹

Συνεπώς, δεν πρόκειται για έναν «από μηχανής θεό» που, φθάνοντας κυριολεκτικά απ' το πουθενά, έρχεται να διασώσει τον στραγγαλισμένο από το

σεων με κάποιες «εναλλακτικές» — «αυτοδιαχειριστικές» τάσεις: η αντικρατική επιχειρηματολογία προκύπτει για τις τελευταίες από την απόρριψη της αλλοτρίωσης μέσω των κρατικών μηχανισμών άσκησης εξουσίας και σωφρονισμού του πολίτη. Χαρακτηριστικές είναι οι θέσεις του Α. Touraine στο *La société post-industrielle*, Denoël, Παρίσι 1969, σύμφωνα με τις οποίες δεν υφίσταται, στις σύγχρονες κοινωνίες, αλλοτρίωση λόγω του κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά κυρίως εξαιτίας της κοινωνικής ενσωμάτωσης που προϋποθέτει τη διάπλαση του πολίτη από τα ανταρχικά σχήματα άσκησης της εξουσίας. Προέκταση αυτών των θέσεων αποτελούν π.χ. οι αναλύσεις των Α. Gorz, I. Illich κ.ά.

27. Για την έννοια της αναγκαστικής κινητικότητας βλέπε και De Gaudemar J.-P., *Mobilité du travail et accumulation du capital*, Maspéro, Παρίσι 1976.

28. Όπως αναπτύσσεται στις αναλύσεις, λόγου χάρι, του Bluestone B., «The tripartite Economy: Labor Markets and the Working Poor», *Poverty and Human Resources Abstracts*, τ. 5, Ιούλιος - Αύγουστος 1970, σ. 15-35. Επίσης Harrison B., *Education, Training and the Urban Ghetto*, John Hopkins University Press 1972, Parker R., *The Myth of the Middle Class*, Liverlight, Νέα Υόρκη 1972.

29. Βλ., π.χ., Bluestone B. - Harrison B., *The Deindustrialization of America*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1982. Επίσης, Piore M. - Berger S., *Dualism and Discontinuity in Modern Societies*, Cambridge University Press, Cambridge (Mass.) 1980.

κράτους και τους θεσμούς *homo oeconomicus* της οικονομικής ορθοδοξίας. Ο περί παραοικονομίας και άτυπου λόγος των νεοφιλελευθέρων αποτελεί ένα ακόμα τέχνασμα για τη διάσωση των αναλυτικών και εννοιολογικών λειψάνων της «καθαρής οικονομίας» μπροστά στα ερωτήματα που θέτει η σημερινή κρίση. Εξαίρνοντας το ατομικιστικό «αυθόρμητο», δίνει παραδόξως άφεση αμαρτιών μόνο στην εργοδοτική ατασθαλία και βουλησιαρχία. Ωστόσο η έξοδος από την κρίση απαιτεί συναινετικές διαδικασίες που καμιά σχέση δεν έχουν με το νόμο της ζούγκλας που θέλγει αρκετούς από τους «σκληρούς» της οικονομικής ορθοδοξίας.

Δεν θα σταθούμε στην απρόσμενη αρωγή ορισμένων οραματισμών της «εναλλακτικής οικονομίας» (κατά προέκταση των ιδεών του Γαλλικού Μάη και του Ιταλικού «Θερμού Φθινόπωρου») στα επιχειρήματα των οπαδών της παντοδυναμίας της αγοράς. Πρόκειται, στην περίπτωση αυτή, για ακραία και απλοϊκή γενίκευση κάποιων θετικών εκδοχών ή ορισμένων δυνάμει εναλλακτικών συνιστωσών του συνονθυλεύματος της παραοικονομίας και των άτυπων μορφωμάτων (π.χ. κοινοβιακές εμπειρίες, αλληλοβοήθεια στα πλαίσια της κοινότητας, αυτοκατανάλωση, μεμονωμένα αυτοδιαχειριστικά πειράματα κλπ.) στο σύνολο των φαινομένων που περικλείονται από τους όρους αυτών. Οι «εναλλακτικές» εικασίες³⁰ παραβλέπουν εξάλλου ότι, όσο η ουσία του συστήματος παραμένει καπιταλιστική, η εμβέλεια τέτοιων «λύσεων» θα είναι εκ των πραγμάτων περιθωριακή, περιορισμένη ή ακόμα και χρήσιμη για το σύστημα που κατά τα άλλα φιλοδοξούν να εξαλείψουν.

4. ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΣΥΓΧΥΣΗΣ: ΠΑΡΑΛΕΙΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΕΡΜΗΝΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΑΤΥΠΟΥ

Πέρα από τα επιμέρους συμφέροντα που ενυπάρχουν και κατευθύνουν ακόμα και επιχειρηματολογίες που διεκδικούν την «αναμφισβήτητη αντικειμενικότητα» του επιστημονικού λόγου και των μαθηματικών σχηματοποιήσεων, υφίσταται μια σειρά εννοιολογικών και αναλυτικών προβλημάτων που εξη-

30. Για παράδειγμα, Gorz A. (1981), *Adieux au prolétariat*, Seuil, Παρίσι 1981, και Gorz (1983), *Les chemins du paradis*, Galilée, 1983 (ελλην. έκδοση Κομμούνα, 1986). Illich I., *Le travail fantôme*, Seuil, Παρίσι 1981, και *Le chômage créateur*, Seuil, Παρίσι 1977. Για μια συνοπτική παρουσίαση όλων των βασικών τάσεων στη Γαλλία βλ. Gaudin-Shiray (1984), *ό.π.* Για την Ιταλία, ανάλογες θέσεις ανέπτυξε και ο A. Negri, *La classe ouvrière contre l'état*, Galilée, Παρίσι 1981, ιδιαίτερα στο δοκίμιο «*Proletaires et état*», στο ίδιο, σ. 221-306 και στο «Από τον εργάτη-μάζα στον κοινωνικό εργάτη», ελλην. έκδοση Κομμούνα, 1983 (ιταλ. έκδοση Multipla, Μιλάνο 1977).

γεί, εν μέρει, τις σημερινές ελλείψεις και τη σύγχυση που χαρακτηρίζουν τη σχετική με την παραοικονομία και το άτυπο συζήτηση.

Πιο συγκεκριμένα, οι περισσότερες ιδιομορφίες και οι μη κωδικοποιημένες ή ταξινομήσιμες κανονικότητες του οικονομικού και του κοινωνικού δεν έχουν μέχρι τώρα εξετασθεί παρά σε όρους απόκλισής τους από τα πρότυπα (νόρμες) του συστήματος, σε απλή αντιπαράθεση με τις ηγεμονικές δομές και πρακτικές, τις πρότυπες κοινωνικές φιγούρες (π.χ. του καπιταλιστή βιομήχανου και του βιομηχανικού εργάτη), με τους ρασιοναλισμούς και τους θεσμούς που χαρακτηρίζουν, σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, τους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Σαν τέτοια «πρότυπα» του μεταπολεμικού καπιταλισμού (αυτά που οι θεωρίες της Ρύθμισης αποκαλούν «Θεσμικά Μορφώματα»³¹⁾ θα μπορούσαμε ενδεικτικά ν' αναφέρουμε:

α. Το λεγόμενο «Fair Pay» που εισήγαγε στις βιομηχανίες του ο H. Ford και που γενικεύτηκε στη μεγάλη βιομηχανία μετά τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου: η μοιρασιά της «οικονομικής πίτας» στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες αξιοποιεί το διπλό ρόλο του εργατικού μισθού ως συνιστώσας και του κόστους παραγωγής αλλά και της δυναμικής της μαζικής κατανάλωσης. Η σύνδεση μισθού – παραγωγικότητας – κόστους ζωής θεσμοθετείται, ενώ το εισόδημα που προκύπτει για τις αντίστοιχες κατηγορίες εργαζομένων προστατεύεται, κατά κάποιο τρόπο, από τις κυμάνσεις της αγοράς εργασίας και τις πιέσεις της συγκυρίας.

β. Την προϊούσα συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, με τυπικό φορέα τη μεγάλη μονοπωλιακή-πολυεθνική επιχείρηση μαζικής παραγωγής τυποποιημένων αγαθών/υπηρεσιών, με εφαρμογή και εμβάθυνση της «Επιστημονικής Οργάνωσης της Εργασίας» και τη δημιουργία/επέκταση σημαντικών εργατικών συγκεντρώσεων σε ενιαίους χώρους εργασίας.

γ. Τον κοινωνικό (ή έμμεσο) μισθό (κοινωνική ασφάλιση, επιδόματα, παροχές κλπ.) που καθιστά την αναπαραγωγή σημαντικού μέρους της εργα-

31. Κατά τον Aglietta (1976), *ό.π.*, τα θεσμικά ή διαρθρωτικά μορφώματα (*formes institutionnelles ή structurelles*) είναι σύνθετες κοινωνικές σχέσεις, ιστορικά προϊόντα της ταξικής πάλης που οργανώνονται με τη μορφή θεσμών (σελ. 16). Σύμφωνα με τους Boyer-Mistral, «Une présentation succincte des notions de base des analyses en terme de régulation», CEPREMAP, Παρίσι 1983, ένα θεσμικό μόρφωμα αποτελεί την κωδικοποίηση ενός συνόλου θεμελιωδών κοινωνικών σχέσεων, έτσι ώστε να μεσολαβεί ανάμεσα στις τάσεις και στα όρια της μακροκοινωνικής δυναμικής, αφ' ενός, στις επιμέρους στρατηγικές και στα πρότυπα συμπεριφοράς των κοινωνικών υποκειμένων, αφ' ετέρου. Πρόκειται, θα λέγαμε, για ρητό κανόνα του κοινωνικού παιχνιδιού που προκύπτει από θεσμοποιημένη - κωδικοποιημένη κοινωνική σύμβαση/συναινέση. Για λεπτομέρειες βλ. Aglietta, *ό.π.*, Boyer-Mistral, *ό.π.*, κ.ά. αναλύσεις της Ρύθμισης.

τικής δύναμης ευθύνη του ίδιου του συστήματος, με τη μεσολάβηση και τη θεσμική εγγύηση των μηχανισμών του κράτους.³²

Τα πρότυπα αυτά, προϊόν συναίνεσης μέσα από τους ανταγωνισμούς των ενεχόμενων κοινωνικών τάξεων και ομάδων, επιβλήθηκαν σαν «κανόνες του παιχνιδιού» της μεταπολεμικής καπιταλιστικής ανάπτυξης και αποτέλεσαν τα θεμέλια της σχετικής κανονικότητας και συνοχής της. Όμως η κοινωνική καταξίωση του προτύπου, η δημιουργία ενός είδους «εξωραϊσμένου ειδώλου» του συστήματος στο οποίο αυτό θα έτεινε ή μάλλον θα όφειλε να συμμορφωθεί, δεν οδηγεί αναγκαστικά στην εξουδετέρωση των επιμέρους κοινωνικών ομάδων, μορφωμάτων, ρυθμίσεων και ανταγωνισμών που χαρακτηρίζονται από άλλους, πέραν του ηγεμονικού, ορθολογισμούς. Συνεπώς δεν υπάρχει κανένας λόγος, a priori, τα στοιχεία αυτά να αντιμετωπίζονται από τις αναλύσεις σαν παθολογικά, παράδοξα, ή, στο όνομα της αντιπροσωπευτικότητας του κυρίαρχου, να αγνοούνται: το μη-ηγεμονικό δεν είναι αναγκαστικά αμελητέο ούτε, αξιωματικά, παθολογικό ή εναλλακτικό.

Το πρόβλημα επανέρχεται δριμύτερο σε συνθήκες μείζονος κρίσης των κυρίαρχων μέχρι τώρα καθεστώτων συσσώρευσης και ρύθμισης. Σ' αυτή την περίπτωση, είναι οι ίδιες οι κυρίαρχες κανονικότητες του συστήματος που το οδηγούν σε κρίση, ενώ εκπίπτει η κοινωνική συναίνεση που στήριζε την ηγεμονία τους.³³ Η αβέβαιη ως προς την τελική της έκβαση και βιωσιμότητα διερεύνηση νέων ρυθμίσεων μπορεί επομένως να οδηγήσει:

— στην επιβολή στοιχείων του μέχρι πρότινος «άτυπου» σαν νέα πρότυπα του συστήματος (κάτι τέτοιο υπονοείται από αναλύσεις που βλέπουν, π.χ., εύκαμπτα σύνολα μικρών επιχειρήσεων να υποκαθιστούν σταδιακά τις άκαμπτες μεγάλες μονάδες και να γίνονται φυτώρια επιχειρηματικότητας, καινοτομιών, πυρήνες απελευθερωμένης και δημιουργικής εργασίας)³⁴

32. Για λεπτομέρειες πάνω σ' αυτά τα πρότυπα βλέπε, μεταξύ άλλων, Lipietz A., «Derrière la crise: la tendance à la baisse du taux de profit» στο *Revue économique*, τ. 33, τχ. 2, Μάρτιος 1982, σ. 197-233, ιδίως σ. 213-214. Ειδικότερα, το κράτος αποτελεί και τον κεντρικό εγγυητή για τη διατήρηση των προτύπων και τον κατεξοχήν χώρο όπου αυτά κωδικοποιούνται και (ανα)διαπραγματεύονται στον μεταπολεμικό ανεπτυγμένο καπιταλισμό.

33. Ο όρος «ηγεμονία», αντικείμενο διαφωνιών και αναλύσεων που δεν θα μας απασχολήσουν εδώ, εκλαμβάνεται στην περίπτωση αυτή σαν ικανότητα (της κυρίαρχης τάξης, του συστήματος και των θεμελιωδών του αρχών και αξιών) να αποσπούν τη συγκατάθεση των μαζών με τρόπο που να αναπαράγουν την υπεροχή τους, να εμφανίζουν τους «κανόνες του παιχνιδιού» που τα χαρακτηρίζουν σαν πρότυπα αναφοράς και «γενικού συμφέροντος» κανονικότητες. Η έννοια της ηγεμονίας δεν αποκλείει, ωστόσο, την άσκηση καταναγκασμού και την εμβάθυνση των ταξικών ανταγωνισμών και αντιφάσεων.

34. Για λεπτομέρειες και βιβλιογραφία βλέπε Georgakopoulou (1986), *ό.π.*, τ. Β', ιδίως σ. 404-449. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συλλογιστικής του είδους το Saba A., *L'industria sommersa — il nuovo modello di sviluppo*, Marsilio, Bevetia 1980. Επίσης, Brusco S. - Sabel Ch., «Artisan Production and Economic Growth» στο Wilkinson F. (επιμ.), *The Dynamics of Labour Market Segmentation*, Academic Press, Λονδίνο 1981, σ. 99-113.

— σε μια νέα σύνθεση ανάμεσα στο «άτυπο» και τις απειλούμενες κυρίαρχες κανονικότητες του συστήματος (για παράδειγμα, μεταβολές στα θεσμικά πλαίσια, εισαγωγή και αξιοποίηση διάφορων τύπων οικονομικών και κοινωνικών ευελιξιών, αλλαγές στον τρόπο καθορισμού και στη σχετική σημασία του εργατικού εισοδήματος, νέες συμμαχίες με τα μεσαία στρώματα, αξιοποίηση της «διάχυτης οικονομίας» για τις ανάγκες εκσυγχρονισμού των μεγαλύτερων μονάδων, ποσοτικές και ποιοτικές μεταβολές στον κοινωνικό μισθό κλπ.). Η εκδοχή αυτή φαίνεται σήμερα σαν η πιο πιθανή αλλά οι αποφάσεις που πρέπει να ληφθούν, δεν μπορούν να ξεπεράσουν το φάσμα της ασάφειας ή των εύκολων ενθουσιασμών γιατί δεν είναι γνωστά (ή συνειδητά ακόμα υποτιμώνται) όλα τα ενεχόμενα στοιχεία, οι δυνατότητες και τα όριά τους μέσα σ' αυτή τη διαδικασία. Το τίμημα λανθασμένων χειρισμών ή μονομερών (λόγω συγκυριακής υπεροχής ορισμένων ομάδων συμφερόντων) λύσεων θα μπορούσε να είναι μια γενική ρήξη της συνοχής του συστήματος που, αντί να οδηγήσει στη «μεταβιομηχανική/εναλλακτική κοινωνία», να εξαπολύσει καταστροφικές διαδικασίες απροσδιόριστης εμβέλειας και συνεπειών.³⁵

Μπροστά σε μια τέτοια θεωρητική και πρακτική πρόκληση θα πρέπει τόσο η ανάλυση των σημερινών φαινομένων και διεργασιών όσο και η πρακτική των ενδιαφερόμενων φορέων και κινημάτων ν' απομακρυνθούν από τη θεώρηση του κανονικού σαν γενικευμένη διάχυση και ισοπεδωτική εσαεί επικράτηση των προτύπων του κυρίαρχου καθεστώτος συσώρευσης και ρύθμισης σε κάθε στοιχείο του υπό εξέταση κοινωνικού σχηματισμού. Οι ιδιαιτερότητες δεν είναι πάντοτε επιμέρους ή παθολογικές απεικονίσεις μιας κατά τα άλλα γενικής ισχύος πρότυπης σχέσης. Θα πρέπει μάλλον να εκληφθούν σαν ιστορικά προσδιορισμένη, αντιφατική και μεταβαλλόμενη σύνθεση διακριτών μορφωμάτων, λογικών, φορέων και ρυθμίσεων, υπό την ηγεμονία των προτύπων του συστήματος. Κάτι που απαιτεί (σε πείσμα των μοντέλων γενικής ισορροπίας και της οικονομιστικής «καθαρότητας»), την εισαγωγή στις αναλύσεις των εύθραυστων σχέσεων εξισορρόπησης και οργανικής λειτουργικότητας των ανταγωνισμών και αντιπαλοτήτων εξουσιών.

Συνεπώς, ακριβώς όπως και τα «θεσμικά μορφώματα» που κυριαρχούν και χαρακτηρίζουν, σε κάθε ιστορική περίοδο, τις καπιταλιστικές οικονομίες, έτσι και τα άτυπα στοιχεία χρήζουν ιδιαίτερης περιοδολόγησης και μελέτης. Πράγμα που επιβάλλει τη συμφιλίωση της μικροοικονομικής ανάλυσης των κοινωνικοοικονομικών ιδιαιτεροτήτων και καταταμήσεων (θεματική των θεωριών του δυνάμει και της κατάταμησης) με την κύρια μακροοικονομική μελέτη των διαρθρωτικών και θεσμικών μεταβολών στη ρύθμιση και την κρίση

35. Για μια σχηματική παρουσίαση και ταξινόμηση/αξιολόγηση των βασικών σεναρίων βλ. και πάλι Georgakopoulou, *ό.π.*, τ. Β', ιδίως σ. 435-436.

ενός κοινωνικού σχηματισμού (θεματική των θεωριών της ρύθμισης). Μια τέτοια προσέγγιση θα πρέπει να ξεπεράσει τη θεσμικιστική λογική που συχνότατα αρκείται στο ν' αντιπαραθέτει το «ορατό» (δηλαδή τα στοιχεία που μπορούν να απεικονισθούν από τους ισχύοντες στατιστικούς δείκτες και τις υπάρχουσες ταξινομήσεις)³⁶ στο «αδιαφανές» ή το αόρατο. Παραβλέπεται με τέτοιες αντιπαραθέσεις το γεγονός ότι η στατιστική απεικόνιση και ταξινόμηση της πραγματικότητας εξαρτώνται πολύ περισσότερο από την αποτελεσματικότητα π.χ. των Στατιστικών Υπηρεσιών, των Επιθεωρήσεων Εργασίας και των Εφοριών, παρά από το «φύσει ασύλληπτο ή υποδόριο» των εξεταζόμενων χώρων και δραστηριοτήτων.

Στη βάση παρερμηνειών σαν αυτή που προαναφέραμε, οι εν γένει αμφισβητήσιμες απόπειρες ποσοτικού προσδιορισμού των «υπόγειων δραστηριοτήτων»,³⁷ φθάνουν στο σημείο να ακυρώσουν το περιεχόμενο και ν' αμφισβητήσουν την ίδια την ύπαρξη της κρίσης: η επιβράδυνση της παραγωγής και της απασχόλησης προκύπτει από ακατάλληλους υπολογισμούς των μακρο-μεγεθών ενώ το σύστημα στο σύνολό του υποτίθεται πως χαίρει άκρας υγείας!³⁸ Οι αναλύσεις του είδους υποβιβάζουν την οικονομική και την κοινωνική δυναμική σε μια μετεωρολογία των εθνικολογιστικών μεγεθών. Αυτό δεν τις εμποδίζει να εμπνεύσουν διάφορα εγκώμια για το λεγόμενο «ιταλικό θαύμα» και ανάλογες συνταγές άνθησης της παράνομης απασχόλησης, της ανεξέλεγκτης μικροεπιχειρηματικότητας, του ατομικιστικού βολέματος μέσα στην κρίση, της μονομερούς αποδέσμευσης του συστήματος από κάθε θεσμό και έλεγχο, στο όνομα της οικονομικής ευελιξίας ή/και της αναγκαίας «ανάδυσης» της παραοικονομίας.³⁹ *Τι θα μπορούσε όμως να σημαίνει,*

36. Για παράδειγμα, ο ιταλικός ερευνητικός οργανισμός ISFOL ορίζει την «υπόγεια οικονομία» σαν το σύνολο των στοιχείων που διακρίνονται από τις υπάρχουσες ταξινομήσεις της οικονομικής δραστηριότητας, αναγνωρίζοντας βέβαια ότι έτσι καταλήγει σε μια υπολειμματική εμπειρικοστατιστική έννοια και όχι σε μια αναλυτική και εκλογικευμένη κατηγορία. Βλ. ISFOL, «Ricerche sul mercato del lavoro», *Quaderni di formazione ISFOL*, τχ. 73, Ρώμη, Μάρτιος - Απρίλιος 1981, ιδίως σ. 67.

37. Για μια συνοπτική κριτική παρουσίαση τέτοιων περιπτώσεων (αναλύσεις των Barthélemy, Feige, Guttmann, Tanzi) βλ. Archambault - Greffe (1984), *ό.π.*, σ. 17-24. Επίσης Blades D., «L'économie souterraine et les comptes nationaux», *L'observateur de l'OCDE*, Παρίσι, Ιούλιος 1982. Για την Ιταλία, Frey L., «Dal lavoro nero alla misurazione del reddito sommerso» στο *Notiziario cereas dell'economia del lavoro*, έτος VI, τχ. 10, Ρώμη Μάιος 1979.

38. Για παράδειγμα Feige E.L., «Le malaise de la macro-économie et l'économie invisible», *Consommation*, τχ. 4, Παρίσι 1982. Για μια κριτική των θεωρήσεων της κρίσης ως «στατιστικού σφάλματος» βλ. π.χ. Denison E.F., «Is U.S. Growth Understated because of the Underground Economy? Employment Ratios Suggest not» στο *Review of Income and Wealth*, Μάρτιος 1982.

39. Πρβλ., λόγου χάρι, με τις απόψεις της ιταλικής εργοδοσίας όπως αναφέρονται στο Nannei A., «L'économie souterraine en Italie et ses effets pervers sur les statistiques», *Problèmes économiques*, τχ. 1690, 24 Σεπτεμβρίου 1980, σ. 29-32. Επίσης Saba A. (1980), *ό.π.*, και Rosanvallon P., *La crise de l'état-providence*, Seuil, Παρίσι 1981, ιδίως σ. 110-122.

σε όρους κινήτρων και συνεπειών, μια τέτοια ανάδυση; Για ποια στοιχεία της παραοικονομίας μιλάμε;

Τα καίρια αυτά σημεία παραμένουν μέχρι στιγμής δίχως ικανοποιητική απάντηση. Επομένως προέχει ν' αφήσουμε κατά μέρος τον χαλαρό και ισοπεδωτικό όρο «παραοικονομία» και να διερευνήσουμε:

α. Το περιεχόμενο και τις πραγματικές διαστάσεις καθενός από τα άτυπα φαινόμενα που συμβατικά ομαδοποιούνται στον όρο «παραοικονομία». Πράγμα που επιβάλλει τη μελέτη, αλληλένδετα με μια μακροχρόνια περιοδολόγηση όταν τα διαθέσιμα στοιχεία το επιτρέπουν, των επιμέρους ρυθμίσεων αυτών των μορφωμάτων καθώς και των ενεχόμενων «άτυπων» κοινωνικών ομάδων και συμπεριφορών πρώτα στα πλαίσια της δικής τους πραγματικότητας, σε σύνδεση κατόπιν με τα κυρίαρχα στοιχεία του εξεταζόμενου κοινωνικού σχηματισμού.

β. Τη διαχρονική δυναμική, τα στοιχεία συνοχής και ανταγωνισμού των άτυπων στοιχείων μεταξύ τους αφ' ενός, έναντι των προτύπων του συστήματος αφ' ετέρου. Στο επίκεντρο της ανάλυσης θα πρέπει να βρίσκονται οι ενεχόμενες σχέσεις εκμετάλλευσης και οι συναινέσεις-ανταγωνισμοί των αντίστοιχων κοινωνικών ομάδων.

γ. Ειδικότερα, θα πρέπει να προσδιορισθούν οι αμφίρροποι και ιστορικά μεταβαλλόμενοι δεσμοί των άτυπων στοιχείων με τους όρους και τις προϋποθέσεις των εκάστοτε κυρίαρχων καθεστώτων συσσώρευσης και ρύθμισης στον κοινωνικό σχηματισμό. Η μορφή και το περιεχόμενο αυτών των δεσμών και ειδικότερα η μορφολογία των σχέσεων εκμίσθωσης της εργατικής δύναμης,⁴⁰ οι μικτές κοινωνικές φιγούρες (αγρότες-μισθωτοί, μισθωτοί-αυτοαπασχολούμενοι κλπ.), οι όροι «μισθωτοποίησης» (salarisation) αλλά

40. Αναφερόμαστε και πάλι σε μια *μορφολογία των σχέσεων εκμίσθωσης* (morphologie du rapport salarial) στη βάση της υπόθεσης ότι, σε κάθε συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό και για μια ορισμένη ιστορική περίοδο, υφίσταται μια ποικιλία διακριτών σχέσεων εκμίσθωσης της εργασίας που διαφοροποιούν τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού ακόμα και αν δεν ληφθούν υπόψη οι σχέσεις που δεν συνεπάγονται, για τον εργαζόμενο, την ιδιότητα του μισθωτού (ελεύθερα επαγγέλματα, αυτο-απασχόληση κ.λπ.). Από τις υπάρχουσες σχέσεις εκμίσθωσης, μία μορφή οργάνωσης και κωδικοποίησης των όρων χρήσης και αναπαραγωγής των μισθωτών τείνει σε κάθε περίοδο να επιβληθεί σαν ηγεμονική, μ' άλλα λόγια σαν «*πρότυπο αναφοράς*» στους ανταγωνισμούς και στις διαπραγματεύσεις των ενεχόμενων κοινωνικών ομάδων. Η ύπαρξη ενός τέτοιου «πρότυπου διεκδίκησεων» στις εργασιακές σχέσεις θέτει εξάλλου το πρόβλημα (και την αντίφαση) της *διάχυσής* του σε χώρους των οποίων οι όροι βιωσιμότητας και εσωτερικής συνοχής αντιτίθενται και είναι ασυμβίβαστοι με τη γενίκευσή του. Τέτοια είναι η περίπτωση της δειξόδουσης στοιχείων της «φορντιστικής σχέσης εκμίσθωσης της εργασίας» σε χώρους χαρακτηριζόμενους από «ανταγωνιστικού τύπου» κανονικότητες και συμβάσεις (π.χ. μικρή εμπορευματική παραγωγή). Το παράδειγμα της μεταπολεμικής ανάπτυξης και της κρίσης στην Ιταλία δείχνει ότι το ζήτημα της διάχυσης των προτύπων μπορεί ν' αποτελέσει σημαντικό παράγοντα απορρύθμισης, που συχνά παραβλέπεται από τις αναλύσεις της σημερινής κρίσης: Για λεπτομέρειες, βλ. Georgakopoulou (1986), *ό.π.*, τ. Β', ιδίως σ. 609-622.

και οι διέξοδοι από την ιδιότητα του μισθωτού θα πρέπει, στα πλαίσια αυτά, να βρεθούν στο επίκεντρο της ανάλυσης τόσο για τις περιόδους της ανάπτυξης όσο και για κείνες της κρίσης.

5. ΚΡΙΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΤΥΠΟΥ: ΓΕΝΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Η κρίση των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών, παρά τις ποικιλόμορφες επιπτώσεις της στους εθνικούς χώρους, καταδείχνει τα όρια της ρύθμισης που επετεύχθη μέσα από τις συναινέσεις, τους ανταγωνισμούς, τους θεσμούς και τις βασικές δομές του μεταπολεμικού καθεστώτος συσσώρευσης. Εξ ου και το ετερογενές, αμφίρροπο και αντιφατικό σύνολο χειρισμών αποδιάρθρωσης-αναδιάρθρωσης του παραγωγικού ιστού, των θεσμικών πλαισίων, της εργασιακής μορφολογίας, των στοιχείων συνοχής και ρήξης του κοινωνικού που ονομάσαμε, στα προηγούμενα, κοινωνικοοικονομικό πειραματισμό.

Μέσα από διαδικασίες δοκιμής και λάθους (trial and error) το παλαιό, το υφιστάμενο και το (ζητούμενο ή αναδυόμενο) καινούργιο, εμπλέκονται στην αναζήτηση μιας νέας εφικτής συνύπαρξης και σύνθεσης. Το ζητούμενο είναι:

- η ανόρθωση των βάσεων της συσσώρευσης και της αξιοποίησης-αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου

- δίχως να οξυνθούν υπέρμετρα οι ταξικοί ανταγωνισμοί ή/και οι ενδο-ταξικές αντιθέσεις

- ούτε να πληγεί καίρια (εκτός αν μπορέσει ν' αντικατασταθεί με κάτι άλλο, εύκαμπτο μιν, όπως φαίνεται να το απαιτούν οι τρέχοντες χειρισμοί παραγωγικής και θεσμικής αναδιάρθρωσης, αλλά και μακροχρόνια βιώσιμο για το σύνολο της οικονομίας), ο μέχρι σήμερα αναγκαίος συμπληρωματικός μοχλός της ανάπτυξης: η δυναμική εξέλιξη της ενεργού ζήτησης είτε με την ενθάρρυνση των εξαγωγών μέσω μιας «καλής εξειδίκευσης»⁴¹ (που προϋπο-

41. Η «καλή/κατάλληλη εξειδίκευση» ορίσθηκε από τους επιγόνους του Keynes (J. Robinson κ.ά.) σαν εξαγωγική εξειδίκευση σε προϊόντα/υπηρεσίες για τα οποία ο διεθνής ανταγωνισμός δεν ασκείται κατά κύριο λόγο μέσω των τιμών. Σε τέτοια περίπτωση οι περιορισμοί του εξωτερικού εμπορίου δεν συμπιέζουν ασφυκτικά το κόστος παραγωγής και συνακόλουθα το κόστος της εργασίας όπως συμβαίνει, αντίθετα, στις περιπτώσεις αγαθών χαμηλής ή μέσης/τυποποιημένης τεχνολογίας, παραδοσιακών αγαθών κ.λπ. Σ' αυτά τα πλαίσια, η τεχνολογική εξάρτηση από το εξωτερικό και μια «ακατάλληλη» διεθνής εξειδίκευση τείνουν να ενθαρρύνουν, στη σημερινή κρίση, αρνητικές συνταγές οικονομικής ευκαμψίας στηριζόμενες στη συμπίεση του εργατικού κόστους και στην ακύρωση του εργατικού κεκτημένου, αντί για τον

θέτει και σημαντικό άνοιγμα προς, αλλά και ηγεμονική θέση στις διεθνείς αγορές), είτε με την τυπικά φορντιστική ενδυνάμωση της μαζικής κατανάλωσης των μισθωτών είτε, τέλος, με μια ικανοποιητική σύνθεση των δύο παραγόντων.

Σε σχέση με τα παραπάνω, η μερική ακύρωση και οι απόπειρες αναπροσδιορισμού των προτύπων μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης, ιδιαίτερα των «κανόνων του παιχνιδιού» που διέπουν τη συγκρότηση-κινητικότητα-αξιοποίηση-αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού επιχειρούνται κατά βάση:

— Μέσω των εκμοντερνισμών προς την κατεύθυνση του λεγόμενου «νεοφορντισμού» (αυτοματισμοί, ρομποτική, εύκαμπτες μονάδες παραγωγής και διανομής) που ενσωματώνουν και μεταβάλλουν τμήματα του παραγωγικού και του κοινωνικού ιστού που φαινομενικά έμεναν άθικτα από τις εξελίξεις στο χώρο της μαζικής παραγωγής.⁴²

— Με την εμβάθυνση της καπιταλιστικής κυριαρχίας στο σύνολο της κοινωνικής παραγωγής μέσω της φαινομενικής άρνησης αυτής της ίδιας της καπιταλιστικής λειτουργίας στην τυπική της μορφή, τη βιομηχανική δραστηριότητα. Πρόκειται για το φαινόμενο της «τριτογενοποίησης» (tertiarisation)⁴³ που εσφαλμένα, κατά τη γνώμη μας, ερμηνεύεται σαν ισοδύναμο της αποβιομηχανίσεως και της συρρίκνωσης της εργατικής τάξης. Η διεθνής εμπειρία δείχνει πως ναι μεν το προφίλ της βιομηχανίας και η σύνθεση των μισθωτών μεταβάλλονται, όπως και η απεικόνιση των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης, δεν θα μπορούσαμε ωστόσο να υποστηρίξουμε ότι συμβαίνει το ίδιο με την ουσία των σχέσεων εκμετάλλευσης, με τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της ιδιότητας του εργάτη, με τις αντιφάσεις του τρόπου παραγωγής.⁴⁴

«Technologies nouvelles et modernisation: naissance d' un nouvel ordre d' usine» στο *Les temps* αναγκαίο εκμοντερνισμό της οικονομίας και την ανάπτυξη της στο χώρο της έρευνας και της τεχνολογίας. Εύγωττες περιπτώσεις ακατάλληλης εξειδίκευσης και (μακροχρόνια αδιέξοδων) αμυντικών χειρισμών αντιμετώπισης των διεθνών περιορισμών της ανταγωνιστικότητας, αποτελούν χώρες σαν τη Βραζιλία (βλ. στο Boyer R. (1986), «Capitalismes...», ό.π.) αλλά και η Ιταλία (και η Ελλάδα!).

42. Γι' αυτό το ζήτημα βλέπε, π.χ. Coriat B., *La robotique*, Maspéro, Παρίσι 1983 και *modernes*, τχ. 476 (αφιέρωμα στον εκμοντερνισμό της παραγωγής), Παρίσι, Μάρτιος 1986, σ. 55-64.

43. Βλ. Bluestone - Harrison (1982), ό.π. και στο Bowles S. - Gordon D.M. - Weiskopf Th. E., *L' économie du gaspillage*, La découverte, Παρίσι 1986.

44. Οι Ιταλοί «εργατιστές» (opérais) και ειδικότερα ο Μ. Tronti επισήμαιναν ήδη από το 1962 ότι «... η πραγματική διαδικασία της προϊούσας προλεταριοποίησης εμφανίζεται τυπικά σαν διαδικασία τριτογενοποίησης». Βλ. Tronti M., «Société et usine» στο *Ouvriers et capital*, γαλλική έκδοση C. Bourgeois, Παρίσι 1977, παράθεση σ. 62. Για μια πιο πρόσφατη μαρτυρία των αλλαγών στις εργασιακές συνθήκες στις ΗΠΑ βλ. Sheiken H., «Work Transformed», Holt,

Στα πλαίσια των παραπάνω διαδικασιών, που ούτε μηχανικά συντελούνται ούτε και απρόσκοπτα, οι επιμέρους δομές και μορφές παραγωγής και απασχόλησης, οι διάφορες μερίδες του κοινωνικού κεφαλαίου (λόγου χάρη το λεγόμενο μη-μονοπωλιακό κεφάλαιο), οι διάφορες κατηγορίες των μισθωτών, των αυτοαπασχολουμένων, των κατά Πουλαντζά παλαιού και νέου τύπου μικροαστών⁴⁵ καθώς και πιο σύνθετες φιγούρες εργαζομένων, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Γι' αυτό το λόγο το κάθε στοιχείο του άτυπου πρέπει να εξετασθεί εκ νέου σε σχέση μ' αυτό που το ενώνει και μ' αυτό που το χωρίζει από τους θεμελιώδεις μηχανισμούς και τις αντιφάσεις του συστήματος. Μια τέτοια ερευνητική κατεύθυνση θα πρέπει να θεμελιωθεί γύρω από τη μελέτη:

1. Της πραγματικής διάστασης και εμβέλειας, για τον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, της φάσης ανάπτυξης της στηριγμένης στη μαζική κατανάλωση εντατικής συσσώρευσης. Αυτά, σε σχέση με τα αντίστοιχα κανονιστικά μοντέλα του μεταπολεμικού καπιταλισμού απ' τη μια, με τη σχετική σημασία της μικρής εμπορευματικής παραγωγής, της μικρής οικογενειακής παραγωγικής μονάδας, των «ανταγωνιστικών» μορφών παραγωγικής οργάνωσης και εκμετάλλευσης,⁴⁶ την οικοτεχνία, την αυτοαπασχόληση, την πολλαπλή απασχόληση, τις ιδιαιτερότητες συμπεριφοράς και συμφερόντων των αντίστοιχων κοινωνικών ομάδων και υποομάδων απ' την άλλη.

Πρόσφατες έρευνες προς αυτή την κατεύθυνση βρέθηκαν κυριολεκτικά προ εκπλήξεων διαπιστώνοντας την ισχνή ερμηνευτική και αντιπροσωπευτική δύναμη των προτύπων του μεταπολεμικού καπιταλισμού απέναντι στην πολυμορφία και τις υφιστάμενες πολύπλοκες συνθέσεις του κυρίαρχου και του άτυπου και μάλιστα σε ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, στη φάση της άνησης της μονοπωλιακής συσσώρευσης.⁴⁷

2. Του κυρίαρχου θεσμικού πλαισίου (όσον αφορά τα στοιχεία και το περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων και διαπραγματεύσεων, τις μορφές ανταγωνισμού, τις λειτουργίες του χρήματος και του πιστωτικού συστήματος, το ρόλο και το περιεχόμενο των παρεμβάσεων του κράτους, τις συνθήκες έν-

Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1984. Επίσης το Vernières M. (επιμ.), «L'emploi du tertiaire», *Economica*, Παρίσι, 1985.

45. Πρβλ. Poulantzas N., *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Seuil, Παρίσι 1974.

46. Που αντιστοιχούν δηλαδή στο «ανταγωνιστικό καθεστώς ρύθμισης» (πρβλ. σημείωση 19) και όχι σε κάποιο πρότυπο «τέλειου και καθαρού ανταγωνισμού» (αν κάτι τέτοιο υπήρξε ποτέ...) των νεοκλασικών αναλύσεων.

47. Αρκετές από αυτές κατέφυγαν σε εκτροματικούς, κατά την άποψή μας, όρους του είδους «άτυπος» ή «περιφερειακός» φορντισμός. Χαρακτηριστικά παραδείγματα το Wolleb E., «D' une institutionnalisation tardive au contournement: l'Italie» στο Boyer R. (επιμ.), *La flexibilité...*, ό.π., 1986, σ. 153-180. Επίσης, το Lipietz A. (1985), «Mirages et miracles...», ό.π., χαρακτηριστικό παράδειγμα των κινδύνων της χωρίς διάκριση εφαρμογής των αναλύσεων και των κατηγοριών της Ρύθμισης στις λεγόμενες «αναπτυσσόμενες οικονομίες».

ταξης στο διεθνές οικονομικό σύστημα) στις σχέσεις του (που μπορούν να το μεταβάλλουν σε σημαντικό βαθμό ως προς την εμβέλεια και το αρχικό περιεχόμενό του) με στοιχεία και πρακτικές που να μην δεν κυρώνονται θεσμικά ή δεν αναγνωρίζονται σαν αντιπροσωπευτικές του κυρίαρχου καθεστώτος συσσώρευσης, αλλά διατηρούν ή αυξάνουν τη σημασία τους σαν ρυθμιστές επιμέρους χώρων και κοινωνικών ομάδων.

3. Ή μορφολογία και τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού καθώς και τις επιπτώσεις τους στην κοινωνική-οικονομική κινητικότητα και συμπεριφορά, στις αξίες και στη στρατηγική της εργατικής τάξης. Έρευνες προς αυτή την κατεύθυνση⁴⁸ επισημαίνουν τη σημασία των άτυπων μορφών παραγωγής και απασχόλησης αλλά και του είδους των διασυνδέσεών τους με τις λοιπές συνιστώσες του οικονομικού και του κοινωνικού για τον προσδιορισμό και την περαιτέρω εξέλιξη:

- των συνθηκών διαμόρφωσης και διαθεσιμότητας του εργατικού δυναμικού (π.χ. ηθική του επαγγελματισμού, της τεχνοκρατικής εξειδίκευσης, στάση απέναντι στην εκπαίδευση κλπ.)

- των όρων προσέγκυσης-αποκλεισμού των διαφόρων κατηγοριών εργατικού δυναμικού από τις επιμέρους αγορές εργασίας

- των τρόπων ένταξης/αποκλεισμού του εργατικού δυναμικού από την παραγωγική διαδικασία και από τη θεσμική κάλυψη ή τις εγγυήσεις που η τελευταία του παρέχει

- των συνθηκών «ανάλωσης» της εργατικής δύναμης στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας (περιθώρια παρέμβασης στο εργασιακό αντικείμενο, γνώση της εργασιακής διαδικασίας και βαθμός ελέγχου της πληροφορίας κλπ.)

- των όρων, τέλος, τόσο της υλικής όσο και της ιδεολογικής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Οι όροι αυτοί καθορίζονται και από χώρους ή στοιχεία εκ πρώτης όψεως άσχετα με τον τόπο δουλειάς και τις σχέσεις που τον χαρακτηρίζουν. Αξιοσημείωτος τέτοιος χώρος είναι η οικογένεια: οι εσωτερικές της ιεραρχίες, οι στρατηγικές προσαρμογής στην κρίση που φαίνεται να υιοθετεί (συλλογική διαχείριση της διαθεσιμότητας των μελών της για μισθωτή/μη μισθωτή απασχόληση, νόμιμη ή παράνομη εργασία, συγκέντρωση και οικογενειακή διαχείριση των εισοδημάτων από μια ποικιλία η-

48. Π.χ. Brunetta R., *La multilocalizzazione produttiva come strategia d'impresa*, F. Angeli, Μιλάνο 1983, Α.Α.Β. (διάφοροι συγγραφείς), *Grande impresa e artigianato — ipotesi di integrazione e verifica empirica*, F. Angeli, Μιλάνο 1985. Τέλος, Freyssinet J., *Les politiques d'emploi des grands groupes français*, Presses universitaires de Grenoble, 1982. Για μια αντίστοιχη διερεύνηση της ελληνικής πραγματικότητας βλέπε και Georgakopoulou V. (1983), «Morphologie industrielle et emploi: le cas de la P.M.I. grecque dans les années '60 et '70», αδημοσίευτο Mémoire de DEA, Πανεπ. Paris I, Παρίσι 1983.

γών, αλληλεγγύη αλλά και άσκηση πειθαρχικής λειτουργίας συμπληρωματικής ως προς εκείνη του εργοστάσιου κλπ.),⁴⁹ καθίστανται καθοριστικοί παράγοντες διαμόρφωσης της προσφοράς, της σύνθεσης και της γενικότερης κινητικότητας του εργατικού δυναμικού.

Το περιορισμένο του χώρου και ο εισαγωγικός χαρακτήρας αυτής της εργασίας δεν επιτρέπουν να επεκταθούμε σε επιμέρους αλλά αξιόλογες πλευρές των παραπάνω σημείων. Η ουσία είναι πως αυτά ενέχονται περισσότερο από ποτέ στη σημερινή κατάσταση αμφισβήτησης των κανονικοτήτων του μεταπολεμικού καπιταλισμού και στην αναζήτηση των νέων ρυθμίσεων που αναμένεται να οδηγήσουν στο ξεπέρασμα της κρίσης.

Οι εναλλακτικές λύσεις βρίσκονται ακόμα στο στάδιο του πειραματισμού, ενώ ελάχιστα συμβάλλουν στον προσδιορισμό τους οι αποσπασματικές και α-πριοριστικές επιχειρηματολογίες καθώς και οι μονομερείς κοινωνικά συνταγές στο όνομα «θαυμάτων» που έχουν, κατά τη γνώμη μας, εξιδανικευτεί. Τα σενάρια για το μέλλον μπορεί να πολλαπλασιάζονται, δεν είναι όμως εξίσου εφαρμόσιμα, γενικεύσιμα και βιώσιμα.⁵⁰ Το «ιστορικό εύρημα» που θά 'πρεπε σαν ερευνητές και σαν πολίτες να μας κινητοποιήσει, μια ριζική απάντηση στην κρίση που να μην υποβαθμίσει ούτε να κατασπαταλήσει τους ανθρώπινους πόρους (σε αντίθεση δηλαδή με ό,τι γίνεται μέχρι σήμερα), δεν φαίνεται να προκύπτει από τις μονομερείς θεσμικές απορρυθμίσεις, από τους «αυτοματισμούς» του άτυπου, του «αυθόρμητου», από την επιβολή της δικτατορίας της αγοράς.

Η ζητούμενη νέα κοινωνική συγκατάθεση και συνοχή, μια κοινωνία πολιτών αντάξια του ονόματός της, δεν πηγάζει από «θαύματα» ούτε από τα γρανάζια κάποιων νόμων του συστήματος. Και στη θεωρία και στην πράξη προϋποθέτει την έρευνα, τη γνώση, τον ανταγωνισμό και τη συνεργασία όλων των ενεχόμενων κοινωνικών υποκειμένων.

49. Για λεπτομέρειες και αποτελέσματα ερευνών στα πλαίσια της αξιολόγησης αυτής θεματικής (που έδωσε σημαντικά και δυστυχώς άγνωστα στην Ελλάδα αποτελέσματα για τον ιταλικό χώρο της μικροεπιχείρησης, της αυτοαπασχόλησης και της «διάχυτης» οικονομίας) βλ. Paci M. (επιμ.), *Famiglia e mercato del lavoro in un' economia periferica*, F. Angeli, β' έκδοση, Μιλάνο 1983, ιδίως σ. 9-70.

50. Πρβλ. και Boyer R. (1986), *La flexibilité...*, ό.π., σ. 281-286 για μια συνοπτική παρουσίαση και αξιολόγηση μερικών τέτοιων σεναρίων.